

А.М. ЗАВАЛЬНИЙ

**МЕТОДОЛОГІЧНІ
ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ
ПІЗНАННЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ**

КИЇВ
Видавництво Європейського університету
2011

ББК 67.3
УДК 340.1
З 13

Рекомендовано до друку Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол № 19 від 27 листопада 2010 року)

Рецензенти:

А.М. Колодій доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, начальник кафедри конституційного та міжнародного права Національної академії внутрішніх справ

О.Г. Мурашин доктор юридичних наук, професор – заслужений юрист України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, завідувач кафедри теорії та історії держави та права Інституту права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

З 13 Завальний А.М.

Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів : [монографія] / Андрій Миколайович Завальний. – К. : Вид-во Європейського університету 2011. – 95 с.

Робота є комплексним монографічним дослідженням системи юридичних фактів, яку розглянуто під кутом зору нових методологічних засад.

Новаторські положення монографії пов'язані зі: встановленням періодизації історії виникнення та розвитку поняття юридичного факту; авторським визначенням юридичного факту; розширенням класифікаційних критеріїв юридичних фактів.

Для науковців, законодавців, аспірантів, студентів юридичних навчальних закладів.

ББК 67.3

ISBN 966-373-201-6

© А.М. Завальний, 2011

© Європейський університет, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
I. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ.....	6
II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ.....	14
III. ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ: ПЛЮРАЛІЗМ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ.....	24
IV. КЛАСИФІКАЦІЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ	38
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК ДЖЕРЕЛ З ПРОБЛЕМИ «ЮРИДИЧНІ ФАКТИ»	76

ВСТУП

Суспільні і державні зміни в Україні, поглиблення політичної та правової реформ, процеси інтеграції нашої країни в європейське і міжнародне співтовариство створили передумови для ствердження ідеалів рівності та свободи, верховенства права, пріоритету прав і свобод людини, які проголошенні як головні цінності в Конституції України.

Зі зміною відповідних пріоритетів розвитку суспільства відбувається зміна і переосмислення правових категорій. Це вірно і для наших уявлень про юридичні факти. Крім того не секрет, що деякі суди зазнають труднощів в інтерпретації підстав та моменту виникнення відповідних відносин, прав та обов'язків громадян, допускають помилки при визначенні підвідомчості справ, неправильно вирішують питання щодо участі у справі заінтересованих осіб, неповно перевіряють обґрунтованість заявлених вимог. Тому, щоб суб'єкт правозастосування мав чітке загальнотеоретичне поняття юридичного факту, яке б дозволяло йому при інтерпретації абстрактної норми легко відрізнити юридичний факт від інших юридично значимих явищ, правильно визначати підстави та момент виникнення прав та обов'язків учасників правовідносин, необхідне універсальне визначення цього поняття.

Актуальність дослідження проблем юридичних фактів визначається і тим, що юридичні факти займають провідне місце в механізмі правового регулювання. Адже юридичні факти це своєрідний «ключ», що «вмикає» і «вимикає» правове регулювання. Багато у чому ефективність правового регулювання пов'язана безпосередньо із чітким окресленням кола підстав виникнення, зміни, припинення правовідносин. До того ж, саме юридичні факти забезпечують перехід від загальної моделі, закріпленої в юридичній нормі, до конкретних правовідносин. Ці обставини вплинули на вибір об'єкта й предмета монографічного дослідження, а також сприяли визначенню методологічних засад та методів наукового пізнання, що їх необхідно застосовувати для отримання об'єктивних та повних знань про юридичні факти.

В ході дослідження розглядаються різноманітні аспекти та формується цілісне, повне і об'єктивне уявлення про такі явища правового життя як юридичні факти. Для розкриття сутності юридичних фактів показано їх зв'язок з іншими правовими категоріями. Обґрунтовується авторська позиція, що з метою комплексного відображення сутності та діалектичної природи юридичного факту існує потреба дослідження, крім основної ознаки, яка полягає в передбаченні юридичного факту нормою (нормами) права як такого, що породжує правові наслідки усієї сукупності специфічних ознак даного правового явища. Проведена класифікація юридичних фактів сприяє більш повному розумінню їх природи через узагальнення та наукову систематизацію.

Складність і значимість предмета дослідження зумовлює необхідність вивчення й узагальнення праць вітчизняних учених та зарубіжних авторів – юристів, філософів, істориків, соціологів, психологів.

Фундаментальними основами для проведення дослідження стали розробки вітчизняних і зарубіжних правознавців. Так, проблема юридичних фактів знайшла відображення ще в працях таких відомих правників ХІХ – початку ХХ ст. як: М.М. Алексєєв, Ю. Барон, Є.В. Васьковський, П.Г. Виноградов, Д.Д. Гримм, М.М. Коркунов, Л.Й. Петражицький, В.І. Сінайський, Г.Ф. Шершеневич. Ці науковці аналізували з позиції юридичних фактів такі інститути цивільного права, як позовна давність, дійсність та недійсність угод, представництво тощо.

У зарубіжному правознавстві в різний час загальнотеоретичні аспекти юридичних фактів досліджували науковці: К. Адомайт, Л. Жюлліо де ла Морандьєр, Є. Кюне, А. Манігк, Е. Бетті, К. Майорка та інші. У їх роботах приділена увага розгляду загального поняття юридичного факту, їх класифікації, аналізу ролі юридичних фактів у забезпеченні автономії особистості в правових відносинах тощо.

У працях радянських вчених-юристів, зокрема С.С. Алексєєва, А.П. Дудіна, З.Д. Іванової, О.С. Іоффе, В.Б. Ісакова, С.Ф. Кечек'яна, О.О. Красавчікова, М.І. Матузова, С.І. Реутова, І.І. Рибаківа, В.А. Тарасової, Ю.К. Толстого, Р.О. Халфіної, Л.С. Явича та інших, висвітлювалися питання, що стосувалися сутності юридичних фактів з урахуванням класового характеру правовідносин і залежність їх від економіки.

Проблемі юридичних фактів у вітчизняній науці присвячено цілу низку спеціальних досліджень і окремі розділи в різних працях як на загальнотеоретичному рівні, так і на рівні галузевих юридичних наук. Це праці В.Д. Бабкіна, Ю.М. Бисаги, Г.В. Кикотя, В.В. Копейчикова, О.В. Кузьменко, М.І. Козюбри, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скаун, Л.В. Солодовник, Б.І. Сташківа, С.Я. Фурси, Г.М. Чувакової та інші.

До основного змісту монографії додаються матеріали бібліографії з проблем юридичних фактів, які, на думку автора, стануть у нагоді усім тим, кого в подальшому буде цікавити зазначена проблематика.

Не всі розглянуті проблеми отримали остаточне вирішення: деякі залишились дискусійними або постановочними, а тому потребують подальшого дослідження. Але автор сподівається, що дана робота допоможе розкрити основні методологічні та теоретичні підходи до розуміння юридичних фактів.

Автор монографічного дослідження висловлює подяку доктору юридичних наук, професору Станіславу Дмитровичу Гусареву та доктору юридичних наук, професору Олександрі Деонисовичі Тихомирову – за фахову допомогу у підготовці відповідної роботи. А також рецензентам цього видання доктору юридичних наук, професору Анатолію Миколайовичу Колодію та доктору юридичних наук, професору Олександрі Геннадійовичу Мурашину, які знайшли час та можливість ознайомитись з працею та висловити свої позитивні та критичні зауваження. Крім того, усій моїй родині і нарешті моєму дідусю Бею Миколі Івановичу – самому безпристрасному читачеві та редактору.

І. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ

Уявлення щодо юридичних фактів як явищ правової дійсності виникли досить давно і мають тривалу історію свого становлення та розвитку. Відомо, що зародження теорії юридичних фактів, а саме, виокремлення підстав виникнення правовідносин починається ще з римського права (II–III ст.). В Інституціях Гая, Юстиніана закріплювалися такі з них як контракт, делікт, квазіделікт. Пізніше ще однією підставою виникнення правовідносин визнавали односторонню угоду. Не зважаючи на значимість та важливість юридичного факту, який є першоосновою не тільки виникнення, а й зміни та припинення правовідносин, його дефініції, а також і поняття правовідносин, римські юристи не сформулювали. В подальшому цей поділ став загальноприйнятий та був закріплений, безпосередньо, в Кодексі Наполеона [1, с. 299-325].

Наступний етап розвитку пов'язаний з появою дефініції юридичних фактів та розвитком теорії юридичних фактів європейськими вченими-юристами (початок XIX ст.). Німецький юрист А. Манігк запевняє, що поняття “юридичний факт” вперше ввів Ф.К. Савіньї [2]. Ф.К. Савіньї дав визначення юридичних фактів: «Я називаю події, що викликають виникнення або завершення правовідносин, юридичними фактами» [3, с. 3]. Становлення поняття юридичного факту було обумовлене розвитком цивільного права (Г. Дернбург, Р. Зом, Г. Пухта, А. Тон та ін.). Розвиток майнових відносин вимагав їх детальної регламентації, тому в зв'язку з цим, виникала потреба загального поняття юридичного факту [4, с. 421-422].

Отже, середовищем, з якого походять юридичні факти, є саме життя: вони виникають з потреб юридичної практики, реалій життєдіяльності особи, суспільства, держави.

В силу особливого місця юридичних фактів в правовому регулюванні, їх особливої значимості як підстав виникнення, зміни, припинення правовідносин, теорія юридичних фактів викликала значний інтерес у вчених-юристів багатьох країн світу. Зокрема, відомий французький юрист Л. Жюлію де ла Морандьєр писав: «Кожна з підстав, за якою наше право визнає силу фактора, що породжує право, що здійснює його перехід або припинення, визначається особливими правилами, причому наше право не виходить з якої б то не було загальної теорії юридичних фактів» [5, с. 70]. Значний внесок у розвиток цієї теорії зробили німецькі та італійські правознавці (К. Адомайт, Є. Кюне, А. Манігк, Е. Бетті, К. Майорка). Вони не ухиляються від розгляду загального поняття юридичного факту, приводять класифікацію, аналізують роль юридичних фактів у забезпеченні автономії особистості в правових відносинах [6, с. 111-113]. В англійській і американській правовій доктрині не існує розгорнутої теорії юридичних фактів. Віддаючи належне традиціям своєї правової системи, англійські й американські юристи скептично ставляться до абстрактних юридичних понять. Юридичні факти визначаються ними в процесуальному

змісті як обставини, що підлягають доведенню і мають значення для розгляду справи [7, с. 237].

Не залишилась байдужою до теорії юридичних фактів і правова школа Російської імперії. Як правильно зазначалось в правовій літературі того часу «право не мало б реального буття без юридичних фактів» [8, с. 88]. Ця проблематика знайшла своє відображення в працях таких відомих дореволюційних правників, як М.М. Алексєєв, Є.В. Васьковський, П.Г. Виноградов, Д.Д. Гримм, М.М. Коркунов, В.І. Сінайський, Г.Ф. Шершеневич та ін. Вони аналізували з позиції юридичних фактів такі інститути цивільного права як позовна давність, дійсність та недійсність угод, представництво та інше. Фактично протягом другої половини XIX ст. та на початку XX ст. відбувається формування теорії юридичних фактів у контексті загального розвитку правової науки Російської імперії.

Зіставляючи норму і факт, М.М. Алексєєв зазначав, що позитивне право по суті є право «встановлене, історичне, реально існуюче або таке, що існувало, що стало так або інакше фактом». Але цей факт особливого роду – факт, що має нормативне значення. Будь-яка норма позитивного права є нормативний факт: «вона є фактом, оскільки діє або діяла; вона володіє нормативним смислом, оскільки є нормою» [9, с. 140]. При описі правової реальності М.М. Алексєєв спирається на теорію «нормативних фактів» Л.Й. Петражицького. Але у Л.Й. Петражицького властивості нормативності вказаних фактів не є властивостями об'єктивними, притаманними ходу об'єктивних зовнішніх подій. Вони залежить від психіки тих, хто має справу з нормативними фактами.

Своєрідність поглядів на юридичні факти Л.Й. Петражицького полягала у тому, що він слушно зазначав однорідність формально-догматичної юриспруденції, її схильність до «юридичної містики», та надавав юридичним фактам своє суб'єктивно-психологічне трактування. Юридичними фактами, на його думку, слід вважати не зовнішню, об'єктивну, а уявну подію [10, с. 458-459]. Юридичні факти, з його погляду, є «причиною чи умовою приписування з боку людей собі чи іншим прав і обов'язків» [10, с. 456-457]. Подібне розуміння юридичних фактів не могло отримати всебічної підтримки юристів-практиків [3, с. 6]. Разом з тим слід зазначити, що позитивним моментом наведеної концепції є те, що в ній розкрито і проаналізовано суб'єктивну природу права, розглянуто психологічний і соціально-психологічний механізм функціонування реального права. Основна ідея Л.Й. Петражицького полягала в тому, що наука, формально розрізняючи два права (об'єктивне і суб'єктивне), по суті, при визначенні природи права, розглядає тільки право об'єктивне, право як сукупність юридичних норм, що містяться в законодавстві і підтримуються державою. В результаті виходить, що право існує ніби то саме по собі, поза людиною і без людини. Природа права, за Л.Й. Петражицьким, визначається його імперативно-атрибутивним характером. Імперативність права полягає в тому, що воно реально існує і усвідомлюється людьми як деяке зобов'язання, як деякий обов'язок. В цьому плані право співпадає з моральністю. Атрибутивність права полягає в тому, що воно реально існує і

усвідомлюється людиною як її право, тобто право існує як «моє право». В цьому відмінність права від моральності, оскільки остання ніяких «моїх прав», по суті, не пропонує [11, с. 153-154]. І, як наслідок, можна сказати, що позитив психологічної концепції полягає в тому, що вона правильно виокремлює суб'єктивну природу юридичного факту, його психологічну і соціально-психологічну обумовленість, розкриває соціально-психологічний механізм його дії в суспільстві. Однак безсумнівне й інше. При всій важливості врахування суб'єктивної природи юридичного факту, його атрибутивного характеру, ця природа і цей характер не вичерпують собою повністю природу і сутність юридичного факту в цілому.

Професор Санкт-Петербурзького університету М.М. Коркунов писав, що юридичні відносини (тепер їх іменують правовідносинами. – А.М.) не залишаються нерухомими. Вони виникають, змінюються, припиняються. Ці зміни зумовлені тим, що юридичні відносини припускають такі складові як право та обов'язок, що є результатом застосування юридичних норм. Застосування юридичних норм зумовлене наявністю визначених фактів, що викладені у гіпотезі. Тому і життя юридичних відносин зумовлюється послідовною зміною таких фактів, що є фактичною умовою застосування юридичних норм. Факти, що зумовлюють застосування юридичних норм, називаються також юридичними фактами [12, с. 159].

Аналогічні висловлювання можна знайти у працях іншого російського вченого-юриста П.Г. Виноградова. У своїх нарисах з теорії права, досліджуючи юридичні факти, він писав, що ціла мережа юридичних норм розкинута над соціальним життям, події, які перетинаються ланцюгом юридичних прав та обов'язків: обставини, скільки-небудь важливі, більшою частиною мають відоме юридичне значення. Отже, поряд з різними фактами і актами ділових відносин, духовного спілкування та соціальних відносин, виникає низка юридичних фактів та актів, від яких залежить зміна та розвиток прав. Навряд чи є потреба підкреслювати, що ці юридичні факти та акти не лише є звичайним відображенням відповідних їм явищ об'єктивного життя, а й мають особливі, властиві їм атрибути, які часто на собі відчуває особа [13, с. 54]; головне значення встановлення юридичних фактів полягає у створенні необхідних пов'язуючих ланцюгів між обставинами та подіями повсякденного життя і юридичною нормою [13, с. 6].

Професор Ю. Барон визначав юридичний факт «як будь-яку обставину, що тягне за собою юридичні наслідки, тобто виникнення, перенесення, припинення, збереження або зміну права» [14, с. 104].

У Є.В. Васьковського «обставини, що породжують зміни у правах, називаються юридичними фактами (facta) і можуть бути вчинені волею зацікавлених осіб (наприклад, договір), або ж відбуватися незалежно від неї (наприклад, закінчення терміну, смерть). У першому випадку вони називаються юридичними діями, а в другому – юридичними подіями» [15, с. 98-99].

Д.Д. Гримм зазначає, що «усі позитивні і негативні факти, які тягнуть за собою самі або у зв'язку з іншими фактами, відомі правові наслідки, називаються юридичними фактами» [16, с. 124].

На початку ХХ століття Є.М. Трубецкой наводив наступне визначення: «Під юридичним фактом потрібно розуміти всі стани та події дійсності, яким властиво встановлювати або припиняти права» [17, с. 162].

Після Жовтневих подій 1917 року теорія правових відносин отримала принципово нове звучання, а це, в свою чергу, змінило погляди і на юридичні факти. З цього часу робиться спроба формування своєрідної радянської теорії юридичних фактів і яка триває протягом існування СРСР (друга половина 20-х років ХХ ст. – друга половина 80-х років ХХ ст.).

Перші радянські вчені юристи підійшли до вирішення кардинальних питань, що стосувались сутності правовідносин, на підставі класового характеру і в залежності від економіки. Найбільш повно розробка цієї проблеми знайшла своє відображення в працях М.В. Криленка [18], Є.Б. Пашуканіса [19] та П.І. Стучки [20]. Раціональним зерном цих праць, які були поширені в 20-30-х роках, є те, що в них правовідносини розглядались як єдність матеріального змісту та правової форми. Як первинна клітина, правовідносини виступали цілісним елементом суспільного життя. Ці пропозиції, що розкривали один з найважливіших аспектів зв'язку права з регульованими суспільними відносинами, зробили серйозний вплив на формування теорії правовідносин та були в подальшому розвинуті в працях радянських юристів. Зокрема, в 1949 році з'явилась перша монографія, присвячена дослідженню правовідносин в радянському цивільному праві. Її автором був О.С. Іоффе [21]. Науковий інтерес, що проявлявся до питань правовідносин в різних галузях права, зробив актуальним дослідження механізму правовідносин та його структури. Враховуючи, що передумовами їх виникнення, зміни та припинення виступають юридичні факти, то й вони не залишились поза увагою вчених.

Значний вклад в розробку загальнотеоретичних питань, що пов'язані з юридичними фактами, вніс О.О. Красавчиков, який вивчав юридичні факти в цивільному праві. В дисертаційному дослідженні на здобуття вченого ступеня кандидата юридичних наук, захищеної в 1950 році [22], а також у монографії [23], яка вийшла в 1958 році, автор формулює поняття юридичного факту, розглядає юридичні склади, аналізує форми прояву волі в юридичних фактах, наводить коротку характеристику видів юридичних фактів.

Загальнотеоретичний аналіз юридичних фактів і питань, що пов'язані з їх фіксацією, посвідченням та доказуванням, зробив В.Б. Ісаков в праці «Юридичні факти в радянському праві» [3]. В іншій монографії автор досліджує проблеми фактичних складів [24]. Апогеем дослідження проблематики юридичних фактів В.Б. Ісакова стала його дисертація на здобуття вченого ступеня доктора юридичних наук на тему «Проблеми теорії юридичних фактів», що була захищена в 1985 році [25]. Також слід зазначити, що В.Б. Ісаков повертався до питання юридичних фактів і після розпаду Радянського Союзу і досліджував їх в російському праві [26].

Ознаки юридичних фактів, класифікацію юридичних фактів та їх місце в механізмі правового регулювання розглядались В.М. Синюковим [27].

Загальнотеоретичні проблеми юридичних фактів досліджувались при обґрунтуванні теорії правовідносин в роботах М.Г. Александрова [28], Л.Я. Гінцбурга [29], Ю.І. Гревцова [30], П.І. Жигалкіна [31], С.Ф. Кечекьяна [32], М.О. Огурцова [33], В.І. Пінчука [34], Ю.Г. Ткаченко [35], Ю.К. Толстого [36], Р.О. Халфіної [37], В.П. Шахметова [38] та інших.

Значна кількість досліджень юридичних фактів припадає на різні галузі, зокрема роботи: А.А. Акатова [39] в спадковому праві; О.В. Барінова [40], Г.С. Бодерскової [41] в трудовому праві, Т.В. Блінової [42], В.І. Даніліна [43], С.І. Реутова [44] в сімейному праві; Н.П. Вороніної [45], В.В. Чубарова [46] в житловому праві; М.В. Зерніна [47] в авторському праві; О.О. Красавчікова [23] цивільному праві; Є.А. Крашеніннікова [48] в цивільно-процесуальному праві; Т.А. Сінцової [49] в державному праві;

Аналіз радянської доктрини юридичних фактів дозволяє зробити висновок, що традиційно досліджувалися юридичні факти в цивільному, трудовому, житловому, шлюбно-сімейному праві, частково в державному праві та праві соціального забезпечення. Теоретики публічних галузей права (кримінального, адміністративного, митного та ін.) в цілому не зверталися до цієї проблеми. Показовим є те, що навіть в спеціальних працях, що були присвячені, скажімо, адміністративним правовідносинам, питання про юридичні факти дослідниками навіть не ставилися [50].

Зазначена прогалина була усунута вже російськими дослідниками юридичних фактів, зокрема такими науковцями як: В.А. Григорьев в навчальному посібнику «Класифікація юридичних фактів в кримінальному праві» [51], І.В. Кутюхін в дисертаційному дослідженні «Юридичні факти в механізмі кримінально-правового регулювання» [52], О.В. Староверова під час класифікації юридичних фактів та їх складів в податковому праві [53]. Щодо російської правової науки, то серед авторів розробок з тематики юридичні факти слід визначити О.М. Горюнову, яка розглядає діалектику юридичних фактів в системі правових норм [54], О.Є. Рябова, що досліджував юридичні факти в механізмі правового регулювання [55] та В.В. Яркова, який присвятив докторську дисертацію юридичним фактам в механізмі реалізації норм цивільно-процесуального права [56].

В окрему групу варто виділити російських дослідників, яких не можна віднести ані до вітчизняних, ані до західних, але які через низку психологічних, історичних та лінгвістичних причин мають неабиякий вплив на українську наукову думку щодо юридичних фактів. Це, С.С. Алексєєв [57], А.П. Дудін [58], М.І. Матузов [59], Л.С. Явич [60].

Не можна залишити поза увагою і законодавче регулювання цього питання. Враховуючи вимоги законодавства з питань правонаступництва та той факт, що спроби нормативного регулювання окремих аспектів юридичних фактів в Україні були зроблені ще за часів Радянського Союзу, слід звернутися до нормативної бази того періоду. Огляд законодавства Радянського Союзу та

Української РСР дає підстави стверджувати, що законодавець не давав визначення юридичного факту, а користувався, як правило, казуальним способом закріплення. Так ст. 4 ЦК Української РСР містив приблизний перелік конкретних явищ (подій, дій), з яких виникають цивільні права та обов'язки. Це угоди, адміністративні акти, результати відкриттів, винаходів, раціоналізаторські пропозиції, створення творів науки, літератури і мистецтва, заподіяння шкоди, інші дії громадян та організацій, події [61]. З проголошенням Україною незалежності ситуація не зазнала кардинальних змін. Однак позитивним моментом було прийняття Пленумом Верховного Суду України 31 березня 1995 року Постанови №5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» [62].

На сучасному етапі розвитку теорії юридичного факту законодавство не містить загального визначення юридичного факту. Законодавець користується, як правило, казуальним способом закріплення юридичного факту. Проте використовуються певні загальні терміни, що визначають юридичний факт, але не мають значення загальної дефініції. Так, в одному випадку використовується поняття «факти, що мають юридичне значення» (ст. 273 ЦПК України) і надається приблизний перелік справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення судом; в другому – поняття «підстави виникнення цивільних прав і обов'язків» (ст. 11 ЦК України); у третьому – поняття «обставини, що виключають злочинність діяння» (Розділ VIII КК України), «обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання» (ч. 3 ст. 65 КК України); у четвертому – поняття «факти, що мають доказове значення» (ч. 3 ст. 69 КПК України). Крім цього застосовується критерій, що характеризує певний вид фактів в функціональному аспекті. Наприклад: «момент затримання» (ст. 29 Конституції України), «момент складення присяги» (ст. 79 Конституції України), «момент визначення живонародженою та життєздатною» (ст. 6 ЗУ «Про охорону дитинства»), «термін безперервного проживання» (п. 3 ст. 9 ЗУ «Про громадянство України»), «випадок протиправних дій» (ч. 3 ст. 18 ЗУ «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»). Таким чином, законодавець пішов шляхом відносно-визначеного перерахування юридичних фактів не розкриваючи їх загальних ознак і не формулюючи відповідної дефініції [63, с. 112]. І в цьому, в певній мірі, не можна углядіти будь-яке упущення. Як справедливо пишуть М.І. Матузов та Б.М. Семенко, законодавство не містить визначення багатьох правових понять – відповідно, їх повинна виробити теорія [64, с. 59].

В українській правовій науці до останнього часу юридичним фактам, на жаль, приділялась не така значна увага, як в російській. Українська правова думка щодо юридичних фактів представлена роботами Б.І. Сташківа [65] та С.Я. Фурси [66]. Напрацювання зазначених українських вчених носять галузевий характер, зокрема, С.Я. Фурсою досліджувались провадження в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, у порядку цивільного судочинства, а робота Б.І. Сташківа присвячена питанням правової природи юридичних фактів, які мають значення для соціального забезпечення.

Активізація наукового пошуку з проблематики юридичних фактів, на загально теоретичному рівні, в останні роки завдячує таким українським вченим як Г.В. Кикоть (у дисертаційній роботі визначена загальна характеристика правовідносин, поняття і види юридичних фактів, місце юридичних фактів в механізмі правового регулювання) [67], Г.М. Чувакова (у роботі в комплексі і взаємозалежно розглядаються такі категорії, як юридичний факт, фактичний склад, їхня класифікація, різного роду їхні дефекти, а також реакція держави на такого роду відхилення від правової моделі) [68].

Звертаються до проблематики юридичних фактів і галузеві фахівці. Так, Л.В. Солодовник розглядає наукові положення про юридичні факти трудового права як спеціальну систему фактичних обставин окремої галузі [69]. О.В. Данилюк комплексно досліджує теоретичні та практичні проблеми нормативного закріплення правостворюючих юридичних фактів у трудовому праві України [70]. І.І. Сливич аналізує правову природу, зміст, а також шляхи законодавчого удосконалення та практики застосування в кримінальному судочинстві юридичних фактів [71]. Дисертація В.Г. Баландіної присвячена комплексному дослідженню теоретичних та правових проблем юридичних фактів у податковому праві [72]. Дослідженню методологічних, теоретико-правових та прикладних аспектів юридичних фактів у сфері здійснення правоохоронної діяльності присвячено дисертацію А.М. Завального [73].

Як позитив слід відзначити наявність в навчальних підручниках з теорії держави та права [74] та галузевих юридичних наук [75] тем з проблематики юридичних фактів.

Підводячи підсумок огляду джерел, в яких знайшли відображення результати наукового пошуку з проблематики юридичних фактів, по-перше, необхідно зазначити, що весь масив джерел умовно можна поділити на три групи:

- нормативно-правові акти;
- наукові дослідження;
- навчальна література.

В свою чергу друга група може бути представлена у вигляді трьохрівневої джерельної бази:

- праці з теорії правових відносин (в них розглядається поняття та види юридичних фактів, аналізується їх роль в правовому регулюванні, зв'язок з правовими відносинами. Не випадково питання теорії юридичних фактів викладаються в працях з теорії правових відносин);

- праці, що присвячені юридичним фактам в галузях права (де розглядаються галузеві особливості юридичних фактів, їх склад, способи встановлення та доказування);

- дослідження міжгалузевої спрямованості (в основному праці по цивільним, кримінальним, сімейним, трудовим, процесуальним строкам, угодам, адміністративним актам, трудовим угодам, деліктам та ін.).

По-друге, зважаючи на досить тривалий розвиток в часі такого правового явища як юридичні факти, а також враховуючи ту обставину, що українська

правова система відноситься до романо-германської правової сім'ї, що тривалий час вітчизняна правова думка розвивалася у контексті правової науки Російської імперії, а потім – у руслі радянської доктрини права, процес формування та розвитку юридичних фактів можна поділити на такі основні періоди:

1. Зародження теорії юридичних фактів як підстав виникнення правовідносин у римському праві (II–III ст.).

2. Поява дефініції юридичних фактів та розвиток теорії юридичних фактів європейськими вченими-юристами (початок XIX ст.).

3. Формування теорії юридичних фактів у контексті загального розвитку правової науки Російської імперії (протягом другої половини XIX ст. – на початку XX ст.).

4. Формування своєї радянської теорії юридичних фактів протягом існування СРСР (друга половина 20-х років XX ст. – друга половина 80-х років XX ст.).

5. Розвиток теорії юридичних фактів у вітчизняній правовій думці після набуття Україною незалежності (90-ті роки XX ст. – теперішній час).

Природним є те, що на всіх етапах розвитку юридичної науки юридичним фактам приділялася значна увага як у контексті дослідження загальних проблем визначення поняття та встановлення сутності права як суспільного феномену, так і у тих наукових працях, спеціальним предметом яких були правовідносини. Підтвердженням даної думки є бібліографічний список.

II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ

Сучасний рівень розвитку юридичної науки характеризується накопиченням наукових знань щодо різноманітних юридичних фактів, що обумовлює необхідність виділити теоретичний та методологічний аспекти цих знань, спрямованих на дослідження загальних тенденції виникнення, розвитку, функціонування, призначення і сутності юридичних фактів.

Методологія завжди привертала до себе увагу вчених, адже це – дороговказ наукових пошуків, спосіб відкриття істини. Проблеми логіки та методології пізнання досліджувались в працях І.Д. Андрєєва, В.А. Штоффа. Методологічним проблемам теорії держави і права присвячені роботи А.М. Васильєва, Г.Б. Гальперіна, В.І. Гоймана, А.І. Денісова, Д.А. Керімова, методологічні питання теорії правовідносин розглянуті в монографії Ю.Г. Ткаченка. У 1988 році темою обласної науково-практичної конференції молодих вчених та спеціалістів в Ярославлі була методологічна проблема юридичних фактів. Разом з тим «другого дихання» проблема юридичних фактів набула в зв'язку з фундаментальними змінами в сфері конституційного, цивільного, кримінального і інших галузей права. Тому важко не погодитись з позицією В.Б. Ісакова, що розробка питань юридичних фактів відкриває специфічний методологічний напрямок в поясненні правових явищ [24, с. 124].

У перекладі з грецького (*methodologos*) методологія – наука про методи, складне утворення, що характеризує систему різних методологічних рівнів і методів пізнання предмета [76, с. 11]. В свою чергу, метод слід розглядати як базисну категорію методології [77, с. 13]. Метод відіграє ключову роль: роль компасу, який дає можливість орієнтуватися в фактах дійсності, визначати загальну стратегію дослідження [78, с. 23].

Шлях пізнання юридичного факту може бути традиційним: від аналізу конкретних явищ до їх абстракції – поняття, а від них до тієї реальної дійсності, з якої починалося пізнання [79, с. 73-74]. Методологія дослідження юридичних фактів покликана дати процедурну картину науково-пізнавальної діяльності та скласти уявлення про те, як формується і розвивається наукове знання про них. Відповідно дослідження юридичного факту, як цілісного та гармонійного явища, потребує застосовування усієї сукупності пізнавальних засобів, що вироблені наукою та практикою. При цьому загальним методом виступає філософська діалектика, яка визнає первинність матеріального світу і спроможність людської свідомості адекватно відображати оточуючу дійсність. Пізнання, що здійснюється в ході дослідження фактичних обставин, як пізнання взагалі, засновано на властивості матеріальних процесів відображатися в інших матеріальних процесах і у свідомості людини. Виходячи з цього, можна стверджувати, що будь-які юридично значимі дії, події породжують певні зміни навколишнього середовища і, так чи інакше, відображаються в них. Ці зміни, як результат відбиття служать доказом даних дій, подій. У відповідності з законодавством їм надається значення юридичних доказів.

В свою чергу, діалектика юридичних фактів така, що вони, будучи сформульованими в гіпотезі та інших частинах правової норми, володіють регулятивними властивостями, при умові їх ідентичності будь-яким реально існуючим життєвим обставинам (діям, бездіяльності, подіям й іншим). З іншого боку, юридичні факти формулюють умови переходу суспільних відносин в інший якісний стан – правові відносини. Тут в наявності загальна закономірність єдності форми і змісту, переходу кількості в якість.

При вивченні процесу дослідження юридичних фактів необхідно враховувати можливість і особливості пізнання людиною реальної дійсності, що обумовлені зв'язком між об'єктами, що віддзеркалюються (діями, подіями) та об'єктами, що віддзеркалені (юридичними фактами). По-перше, певні обставини викликають в навколишньому середовищі не одну, а комплекс відповідних змін. Інформація про них як би розподіляється між фактами, які стають її носіями. Але при цьому факти містять неоднакову кількість інформації: одні – більше, другі – менше, і лише у сукупності вони найбільш адекватно відображають обставини, що розглядаються.

По-друге, відображення, відбиток в людській свідомості не може повністю відповідати тому, що відображається. Людська свідомість відображає причинно-наслідкові зв'язки спрощено, не беручи до уваги ті чи інші елементи об'єктивної дійсності.

По-третє, процес відбиття діалектично суперечливий. Ця суперечність полягає в закріпленні сигналів інформації і одночасному їх знищенні (запереченні).

Виходячи з цих особливостей процесу відображення, діалектика висуває вимоги, які необхідно використовувати при дослідженні явищ природи та суспільства, в тому числі і юридичних фактів:

1. В правозастосовній практиці, як і в процесі пізнання в цілому, висновки, ідеї, рішення, що приймаються, повинні ґрунтуватися на фрагментах реальної дійсності (фактах), а не навпаки – факти підбиратися, підтасовуватися для виправдання будь-якого висновку.

2. Діалектичний метод потребує, щоб досліджувались усі необхідні фрагменти дійсності, щоб жодна обставина, що може вплинути на остаточне рішення, не була упущена. Не менш важливою є також вимога вивчення фактів в їх єдності та взаємозумовленості. Правильне рішення може бути досягнуте лише тоді, коли обставини справи будуть ретельно та всебічно вивчені, коли їх вірогідність буде повністю доведена на основі об'єктивного та неупередженого аналізу. Законодавець, враховуючи типові риси і властивості певних дій, подій, надає основним з них юридичного значення і приписує компетентним органам необхідність їх встановлення в кожному конкретному випадку. Компетентні органи повинні використовувати всі допустимі законом засоби збору та дослідження фактів. Виконання вимоги всебічного і повного накопичення та дослідження інформації щодо встановлення юридичних фактів дозволяє уникнути поспішних, необґрунтованих рішень і невиправданого затягування збору непотрібних відомостей, тобто тяганини при встановленні юридичних

фактів. Без виконання цієї вимоги не можуть бути успішно виконані завдання, що стоять перед правозастосовними органами. Професійна правосвідомість покликана правильно визначати коло досліджуваних фактів, намічати правильні шляхи їх дослідження, використовувати наукові методи пізнання і оцінки цих фактів.

3. Діалектичний метод також потребує врахування тієї обставини, що процеси розвиваються, рухаються, змінюються. В правозастосовній практиці це означає, що необхідно враховувати постійну зміну фактичних обставин (якщо мова йде про безпосереднє пізнання триваючих фактів, станів).

Дослідження юридичних фактів як процес пізнання, що протікає у відповідності з загальними законами діалектики, має свою специфіку, що обумовлена особливостями об'єкта пізнання і особливостями правозастосовної діяльності. Юридичне пізнання спирається на дослідження філософських, спеціально юридичних та прикладних наук. Отже, на нашу думку, доцільно розглянути крізь призму філософії та етимології поняття «факт», тому, що це є теоретичним підґрунтям вивчення феномену юридичного факту, а також необхідно звернутися до поняття «науковий факт».

Під науковим фактом розуміється певна форма знання, більш-менш логічно оброблений факт, тобто та сторона або частина дійсності, що перетворилася в об'єкт дослідження і уточнена суб'єктом пізнання за допомогою засобів виміру, опису та ін. Науковий факт – це відображена у висловлюванні реальність. Взагалі будь-що стає науковим фактом лише тоді, коли воно зафіксоване тим або іншим прийнятим у даній науці способом (протокольний запис у вигляді висловлювань або формул, фотографія, магнітофонний запис тощо). Будь-який факт науки має багатомірну (у гносеологічному значенні) структуру, у якій можна виділити чотири шари:

- об'єктивну складову (реальні процеси, події, структури, які є похідною основою для фіксації пізнавального результату, що називається фактом);
- інформаційну складову (інформаційні посередники, які забезпечують передачу інформації від джерела до приймача – засобу фіксації факту);
- практичну детермінацію факту (зумовленість факту наявними якісними і кількісними можливостями спостереження, вимірювання й експерименту);
- когнітивну детермінацію факту (залежність способів фіксації та інтерпретації фактів від системи похідних абстракцій теорії, теоретичних схем, психологічних установлень тощо) [80, с. 41].

Семантичне дослідження терміну «факт» враховує три аспекти: зв'язок походження слова з практичною діяльністю людини, віддзеркалювальну природу слова, функціональні характеристики слова в соціальному спілкуванні.

Загально визнано походження слова «факт» від латинського «factum», що бере початок від дієслова «facere» (робити). Отже, початкове значення слова «factum» – «зроблене». Згодом його зміст розширився і це слово стало синонімом слів «діяння», «справа», «дія», «вчинок». В цих значеннях воно вказує, по-перше, на результат практичної взаємодії суб'єкта і об'єкта; по-друге, на процес цієї взаємодії в єдності з його результатом. З цієї причини воно

застосовується тільки до минулого та теперішнього, але не відноситься до майбутнього. При подальшому розширенні змісту цього слова воно стало застосовуватись для визначення об'єктивних елементів природи та суспільства – події, явища, епізоду, процесу. Згодом, в результаті виокремлення знання із структури практичної діяльності людини, слово «факт» стало застосовуватись як достовірне повідомлення про явище, подію, дію, які реально відбулися. Властивості факту як одиничного та конкретного результату практичної діяльності, єдиної та конкретної події та явища об'єктивної дійсності були перенесені на факт як достовірне знання. Факт почав розглядатись як єдине та конкретне знання, отримане в ході практики, що володіє властивостями вірогідності. Очевидно, що термін «факт» вживається в двох полярних значеннях: як деякий елемент об'єктивної реальності і як форма більш чи менш достовірного знання про події і процеси об'єктивної реальності. Виявлення двох основних значень факту в повсякденній мові приблизно окреслює коло значень, які можуть бути використанні в мові юриспруденції. Можливо зробити припущення, що між цими полярними значеннями факту знаходиться і перехідний смисл, який виражає деякі щаблі в формуванні юридичного факту.

У філософській літературі в межах філософсько-діалектичного підходу є різні взаємодоповнюючі один одного трактування факту. П.В. Копнін, наприклад, зазначав, що «знання набуває якості фактичності, якщо воно: 1) достовірне, 2) служить вихідним моментом в постановці та вирішенні наукової проблеми» [81, с. 222]. Факт розглядається як «елементарна клітинка наукового знання» [82, с. 6]. «Факт є категорія логіки наукового дослідження, що означає один з елементів системи наукового знання. Його особливість полягає в тому, що будучи достовірним знанням, факт виконує функції основи побудови та розвитку теорії» [83, с. 123]. Факт розглядається як форма знання, що відображає об'єктивне явище [84, с. 187-188]. Підтвердження філософсько-діалектичного підходу до поняття «факт» наводиться і в словнику Болдвіна: «факт є об'єктивними даними, що встановлені досвідом, але розглянуті незалежно від того шляху, яким вони встановлені» [85]. В цьому визначенні поняттю «досвіду» надане найширше, а поняттю «факт» – найвужче значення, бо під фактом розуміють не тільки об'єктивні (тобто предмет), але й суб'єктивні дані (тобто явище). Під фактом у визначенні Болдвіна визнається те, що знайдене нашими почуттями – внутрішніми або зовнішніми – а не шляхом довгого ряду умовиводів [86, с. 245]. Таким чином, факт – явище об'єктивної реальності, відбите у визначеній ідеальній системі. Чим більша, досконаліша ідеальна система, чим точніше вона виявляє і фіксує істотні сторони об'єктивної реальності, тим більший і багатогранніший зміст фактів, виражених мовою цієї системи [3, с. 11].

Зважаючи на це, багаторівневе формування поняття «факту» запропонував професор Г.І. Садовський. На першому рівні фактом він називає фрагмент (дискретний уривок) дійсності. Другий рівень пов'язаний із розумінням того, що факт – елемент дійсності, який надається людині в сприйнятті, почуттєвому досвіді. На третьому рівні логічного розвитку формується поняття «емпіричний

факт». Це вже не просто сприйняття, а певним чином відображене, оформлене та усвідомлене явище дійсності, проте у ньому ще не розкрита внутрішня основа різноманітних зовнішніх його відображень. Нарешті останній рівень логічного розвитку – поняття «теоретичний факт». Це факт, залучений до орбіти певної теоретичної системи, що усвідомлюється за допомогою її категоріального апарату [87, с. 199-206]. Загальним для всіх наведених рівнів є те, що в них факт тлумачать як форму знання. Висловлювалась думка, що таке розуміння факту є позитивістським [88, с. 20]. При цьому не враховувались наступні обставини: по-перше, в мові філософії факт вживається в двох основних значеннях; по-друге, тлумачення факту як форми знання або як елементу дійсності ще не вказує на певну позитивістську платформу. Неопозитивізм, наприклад, тлумачив факт як атомарний елемент дійсності, однак від цього дана концепція факту не стала матеріалістичною. Матеріалізм та ідеалізм зводили факт до відчуття, але це не виключало корінної протилежності в розумінні факту. Висловлювання «факт є форма знання» стає ідеалістичним, якщо знання розглядається, наприклад, як довільний продукт активності суб'єкту, якщо і обмеженої, то тільки іншими продуктами діяльності суб'єкту. Висловлювання «факт є форма знання» стає матеріалістичним, якщо знання тлумачиться як віддзеркалення об'єктивної реальності [88, с. 20]. Визнання матеріально-ідеального характеру юридичних фактів дозволяє побачити, що кожен конкретний юридичний факт – не випадкове ізольоване явище, а у певному змісті і породження певної правової системи. Залучення тих чи інших обставин в орбіту правового регулювання як юридичних фактів залежить не тільки від соціально-економічних причин, але й значною мірою від рівня розвитку законодавства, досконалості юридичних конструкцій, розвиненості юридичної мови, зрілості наукової думки, правових традицій, що склалися і т.п. Тобто, «за спиною» конкретного юридичного факту стоїть вся правова система держави. Глибокий аналіз деяких юридичних фактів (наприклад, трудових договорів, господарських зобов'язань, адміністративних актів) здатний призвести до виявлення важливих закономірностей, властивих правовій системі в цілому [3, с. 12].

Характеристика факту, яка отримана в контексті проведеного науково-етимологічно-філософського дослідження, дозволяє зазначити, що факт має об'єктивну та інформаційну складові, практично і когнітивно детермінований. Він є результатом практичної взаємодії суб'єкта і об'єкта та вказує на сам процес цієї взаємодії в єдності з його результатом. Ці властивості як одиничного та конкретного результату практичної діяльності, єдиної та конкретної події, явища об'єктивної дійсності переносяться на факт як достовірне знання. Тому, враховуючи, що і як будь-яке визначення взагалі, визначення факту в його ізольованому вигляді виступає у виді абстракцій, та враховуючи, що в основу факту покладено єдине та конкретне знання, отримане в ході практики, якому притаманні властивості вірогідності, можна констатувати: факт є формою знання про фрагмент об'єктивно реального буття світу в часі, просторі, детермінований і пізнаний людиною за допомогою

категоріального апарату теоретичної системи та залучений в її орбіту. Це є, на нашу думку, методологічною засадою для формування визначення юридичного факту.

Наведене служить базисом методології дослідження юридичних фактів. Разом з тим, розкриттю змісту юридичного факту сприяє його характеристика в гносеологічному, аксіологічному, ситуативному, психологічному, історичному, функціональному, порівняльно-правовому аспектах та з позиції синергетики. У такому плані юридичний факт розглядається як форма знань, що відображає не тільки діалектику свого предмету, але й діалектику вивчення його суб'єктом. Він характеризується з точки зору того, що, як і ким пізнається.

Юридичний факт, що розглядається в гносеологічному аспекті, співвідноситься з реальною дійсністю, від якої він є похідним. У кожного юридичного факту є свій реальний аналог у суспільному житті, що виступає по відношенню до нього первинним. Юридичні факти, в зв'язку з цим, оцінюються в ролі похідного, вторинного елементу процесу пізнання. При такому розгляді юридичного факту на діалектично-матеріалістичній основі вирішується питання про його достовірність, істинність. Діалектика процесу віддзеркалення дає, таким чином, ключ до опанування за допомогою діалектики взаємозв'язку об'єктивних законів дійсності і законів мислення, які, будучи єдиними за змістом, протилежні за формами свого існування.

Аксіологічний (ціннісний) підхід до юридичного факту полягає в тому, що він, складаючи частину правовідносин, є його внутрішньою структурою, має важливе значення для суб'єкта правовідносин, вирішуючи певні протиріччя, він є показником, «мірилом» належної і недозволеної поведінки. Також, юридичний факт, в будь-якій його формі, є свого роду з'єднувальною ланкою між нормою права і правовідносинами, виступаючи як би засобом, важелем, «який приводить юридичну норму в дію, на підставі якого виникають правовідносини» [89, с. 258]. Без цього факту юридична норма існує як абстракція. Практичний смисл та наукова цінність юридичних фактів полягають в тому, що вони пов'язують право з життям, дозволяють реагувати на зміни в суспільних відносинах. Крім того, юридичні факти – це не просто інструмент вирішення тих чи інших соціальних завдань, які стоять перед суспільством, це оптимальний спосіб, який виражає соціальну цінність права як регулятора суспільних відносин.

Грунтовний аналіз проблематики юридичних фактів, зроблений В.Б. Ісаковим, дозволив виділити ситуаційний підхід до цього явища [3]. В.Б. Ісаков виділяє соціальну ситуацію як локалізований в просторі та часі фрагмент соціального життя, що характеризується якісною визначеністю свого змісту і відносно стабільним складом учасників. Отже, відмінна риса цього підходу – механіцизм, намагання розчленувати складні об'єкти на прості частини, звести залежності між елементами складних систем до зв'язків механічного типу. Існує декілька точок дотику ситуаційного підходу та проблематики юридичних фактів. По-перше, аналіз ситуацій дозволяє повніше зрозуміти суть юридичних фактів, їх соціальне джерело, адже юридичні факти

– це елементи (фрагменти) соціальної ситуації. Як юридичні факти виступають не будь-які, а ключові елементи ситуації, що фіксують головне в її соціальному змісті. По-друге, поняття «ситуація» дозволяє визначити місце юридичних фактів в механізмі правового регулювання. У цьому аспекті функція юридичних фактів полягає в тому, щоб зафіксувати юридично значиму ситуацію. Поява юридичних фактів сигналізує, що присутня юридично значуща ситуація. Цей сигнал так би мовити «включає» правову програму, що закладена в нормі права, приводить в дію весь юридичний механізм. По-третє, ситуаційний підхід дає можливість знайти єдиний контекст для розгляду юридичних фактів та правових наслідків. В цьому плані юридичні факти та дії суб'єктів «всередині» правовідносин – не розрізнені явища, а частини єдиної соціально-юридичної ситуації, що розвивається, елементи її регулювання. По-четверте, з точки зору традиційного понятійного апарату правознавства, в центрі якого – поняття «юридична норма», правові ситуації за своїми зовнішніми характеристиками являють собою не що інше, як «юридичний факт», а точніше – «фактичний склад» [90, с. 256]. По-п'яте, зазначений підхід дозволяє точніше змалювати завдання суб'єктів правозастосування, яке полягає не тільки в фіксуванні наявності юридичних фактів, а й у встановленні соціальної ситуації, що регулюється законом, та вирішенні її.

В психологічному аспекті юридичні факти можуть розглядатися з точки зору тих психологічних процесів, які мають місце при сприйнятті правової дійсності в ході мислення. Акцент робиться на суб'єктивних факторах, які впливають на погляди суб'єкта сприйняття. При цьому зазначимо, що розуміння суб'єктивного в процесі пізнання не може бути витлумачено в дусі абсолютної значимості. В світогляді суб'єкта сприйняття, в його мисленні і в способі розуміння ним правової дійсності неминуче віддзеркалюються рівень і система суспільних відносин, в які він включений, певні громадські позиції, стан розвитку науки і культури. Тому, важко заперечити сам по собі тезис А.В. Сурилова про те, що «переломлюючись через внутрішню природу вченого, в якій поєднуються індивідуально-психологічні особливості з тим або іншим діапазоном та глибиною наявної у нього наукової інформації, теоретичні уявлення про поняття часто віддзеркалюють і суб'єктивний фактор» [91, с. 37-38]. Проте необхідно уточнити, що для правової науки важливим є теоретичне та методологічне встановлення не того, які психологічні процеси відбуваються при розробці та фіксації юридичних фактів, а, перш за все показ того, наскільки достовірно і об'єктивно їх зміст охоплює ту дійсність. Тому для юридичного факту, як засобу вираження правової дійсності, суб'єктивний момент не може набувати визначального значення, але повинен враховуватись.

При історичному підході до юридичного факту на перший план виступають як закономірності його виникнення та розвитку, так і закономірності його «становлення», що застерігає від суб'єктивізму і однобічного підходу та забезпечує системність дослідження.

Порівняльно-правовий аспект дослідження юридичного факту базується на тому, що правові системи світу демонструють дивну розмаїтість фактологічних

передумов національного правового регулювання. Специфіка правової сім'ї багато в чому визначається способами юридичної ідентифікації фактів, методами їх «виділення» з поведінки, життєвих ситуацій.

Кожен тип правової цивілізації створив специфічні, багато в чому особливі, властиві, в основному, тільки даній правовій культурі способи юридичної ідентифікації соціальних фактів. Зокрема, в сім'ї загального права юридична номінація факту в процесі «право реалізації» одночасно виступає і механізмом правоутворення: індивідуальне визнання факту юридичним з відповідними правовими оцінками служить індивідуальною «моделлю» для наступної юридичної практики. У межах романо-германської правової сім'ї навпаки: соціальні факти спочатку одержують узагальнену оцінку законодавцем і перетворюються в абстрактні нормативні структури, які потім ідентифікуються правозастосовувачем, що зв'язаний такою нормативною моделлю.

Юридичний факт як пояснювальне поняття для правової системи дозволяє з'єднати в єдиний регулятивний комплекс найбільш важливі її компоненти: норми, правовідносини, правотворчість і правозастосування. У сукупності ці явища утворюють неповторний для певної правової сім'ї «малюнок»: співвідношення факту і права, фактичного і юридичного, властивого відповідній національній правовій свідомості.

З позиції науки синергетики. Для синергетики властивий потяг виявити один, головний фактор, який здійснює основний вплив на процес руху до «порядку» і якому підкорені всі інші змінні [92, с. 64]. Даний фактор умовно називається «параметром порядку». Однак його дія багато в чому непередбачувана, і це не дозволяє напряму керувати розвитком системи, тобто переводити її в інший, заздалегідь визначений стан. Завжди можливі випадковості (флуктуації), що обумовлені довільним сполученням факторів, і система постійно володіє набором варіантів подальшого розвитку. Точки, в яких виникає вибір, «дерево альтернатив», називаються «точками біфуркації». Ю.Ю. Ветнюєв досліджуючи синергетику в праві зазначає, що багатовікова історія боротьби за підвищення ефективності правового регулювання складається з спроб перетворити право в «параметр порядку», тобто надати йому пріоритетну силу перед іншими факторами. Однак синергетика заперечує можливість привнесення в систему «параметра порядку» зовні, що робить такі намагання заздалегідь невдалими. Домогтися результату можна лише одним способом – вивчити суспільні відносини, знайти «параметр порядку» і надати йому правової форми. Враховуючи, що синергетика має справу з конкретними системами, в юриспруденції – це правова система, а її однією з мікроструктур є правовідносини, то слід констатувати, що «параметром порядку» цієї мікроструктури має бути юридичний факт. Тим більше, що найпродуманіша і оптимальна модель правових наслідків не принесе бажаного результату, якщо вона не буде пов'язана з точно окресленим колом фактичних обставин. Відповідно, найкращим варіантом формування юридичного факту буде виділення фрагменту соціальної ситуації, який має значення і викликає інтерес

у суб'єктів права, який детермінований соціальними та правовими причинами і фіксація його в правовій нормі, тобто надання йому правової форми. Однак їх дія буде багато в чому непередбачувана бо система юридичних фактів еволюціонує в своєму розвитку. Спочатку це відносна самостійність і однорідність її елементів зі слабким зв'язком та диференціацією [93, с. 200-201]. На наступних етапах елементи складу юридичних фактів інтегруються, вступають у протиріччя, заперечують один одного, і т.д., що аргументується складом та динамікою сімейних, трудових та інших правовідносин. Так, наприклад, усі існуючі умови договору постачання (ціна, кількість, якість, асортимент та ін.), складають у своїй сукупності склад юридичного факту як підстави цивільних правовідносин, дійдуть до протиріччя, якщо буде порушено строк постачання товару. У підсумку синергетичного підходу ми отримуємо можливість осмислити значення поняття юридичного факту як для правової теорії, так і для оцінки його як необхідного пізнавального інструментарію при вивченні правової форми суспільного життя.

Вище викладене дозволяє визначити понятійні ознаки такої правової категорії як юридичний факт. Як справедливо зазначає О.Є. Рябов, їх чотири [55, с. 69-71]. Перша ознака, що відрізняє юридичний факт від іншого правового явища – це його віднесення до предмету правового регулювання, здатність бути об'єктом юридичної кваліфікації на підставі норм об'єктивного права. Друга ознака полягає у тому, що юридичний факт – це об'єктивно існуюче явище соціальної дійсності, це те явище, яке пов'язує право з реальною дійсністю, сприяє прояву (дії) права за допомогою засобів механізму правового регулювання. Третьою ознакою є те, що цей фрагмент дійсності є елементом соціальної ситуації, і з правової точки зору, допустимий або недопустимий. Четверта ознака полягає в здатності юридичних фактів відображати стан суспільних потреб, сполучаючись з реаліями об'єктивної дійсності, які потребують правового упорядкування.

Отже обрана методологія дослідження юридичних фактів дозволяє осмислити:

- загальні принципи руху знань при формуванні юридичних фактів, а відповідно, і до вияву особливостей їх власного методу пізнання;
- значення загальних законів мислення при вивченні юридичних фактів і їх правильного віддзеркалення, узагальнення і викладення в законодавстві, правовій теорії за допомогою виробленого ним спеціального понятійного апарату юридичного мислення;
- значення поняття юридичного факту як для правової теорії, так і для оцінки його як необхідного пізнавального інструментарію при вивченні правової форми суспільного життя;
- діалектику юридичних фактів. Так, юридичні факти, будучи структурним елементом правової норми, володіють регулятивними властивостями при умові їх ідентичності з будь-якими реально існуючими фрагментами дійсності (діями, бездіяльністю, подіями і т.д.), а з іншого боку – формулюють умови переходу суспільних відносин в інший якісний стан – правові відносини;

- необхідність дослідження юридичних фактів і їх мисленнєвого відображення у взаємозв'язку, поєднанні, русі, не беручи відбиток за оригінал, переносячи акцент при розгляді понятійних форм на характеристику змісту думки, що відображається юридичним поняттям;

- сутність юридичних фактів і їх складів, можливість не простої констатації статистики, але й з'ясування природи правовідносин, простеження їх динаміки соціальних зв'язків, виявлення негативних і позитивних тенденцій в правозастосовній практиці, у якій необхідно враховувати ці зв'язки реальної дійсності, які володіють своєю соціальною цінністю, тому, що вони істотні для суспільства, особи і держави;

- практичний смисл та наукову цінність юридичних фактів, так як вони пов'язують право з життям, дозволяють чуйно реагувати на зміни в суспільних відносинах, а ситуативний підхід дозволяє точніше змалювати завдання суб'єктів правозастосування. Це завдання полягає не тільки в тому, щоб зафіксувати наявність юридичних фактів, а й у тому, щоб встановити соціальну ситуацію, що регулюється законом, та вирішити її.

III. ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ: ПЛЮРАЛІЗМ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ

Накопичення наукових знань відбувається в правознавстві безперервно і в зростаючих масштабах. Ріст емпірії – це прямий наслідок нових процесів, які виникають в сфері правових явищ і відносин українського суспільства, що розвивається і намагається найповніше використовувати правові важелі з метою розбудови демократичного суспільства. Це слушно і для такої правової категорії як юридичні факти. Вітчизняна доктрина правовідносин та юридичних фактів, представлена плеядою наукової еліти, має ряд переваг та досягнень. Проте в останні роки, в силу відомих причин економічного характеру, стало помітним відставання науки. Не секрет, що окремі суди зазнають труднощів в інтерпретації підстав та моменту виникнення відповідних відносин, прав та обов'язків громадян, припускаються помилок при визначенні підвідомчості справ, неправильно вирішують питання щодо участі у справі зацікавлених осіб, неповно перевіряють обґрунтованість заявлених вимог [94, с. 172-180]. Тому, щоб суб'єкт правозастосування мав чітке загальнотеоретичне поняття юридичного факту, яке б дозволяло йому при інтерпретації абстрактної норми легко відрізнити юридичний факт від інших юридично значимих явищ, правильно визначати підстави та момент виникнення прав та обов'язків учасників правовідносин, потрібне універсальне визначення цього поняття.

«За своїм призначенням, – зазначає Б.М. Кедров, – поняття виступає як інструмент будь-якого теоретичного міркування, оперування яким є своєрідним і досить складним мистецтвом: оволодіти цим мистецтвом – завдання кожної мислячої людини, кожного вченого» [95, с. 307]. Крім того поняття – це змістовні уявлення про закономірне та істотне в явищах і процесах навколишнього світу. Тому при оцінці ролі юридичного факту як наукового поняття, на перший план виступає питання про те, наскільки правильно, адекватно, об'єктивно відображено в ньому пізнання суспільних відносин, які потребують правового врегулювання.

Отже, завдання дефініції юридичних фактів як логічної операції полягає у тому, щоб розкрити зміст цього поняття шляхом вказівки на основні, істотні властивості предмету, який досліджується, та властивості, які відрізняють його від інших суспільних явищ і виділяють з числа правових.

Середовищем, з якого походять юридичні факти, є саме життя і соціальні факти. Юридичні факти – це різновид соціальних фактів, кожний з яких – не випадкове ізольоване явище, а результат життєдіяльності соціуму, закріплений правовою нормою. Тому необхідно визначити, що представляють собою соціальні факти. Зокрема, під ними розуміють обставини, що мали місце в певний час та за певних умов, і які прямо чи побічно впливають на соціальні зв'язки людей [65, с. 13]. Також в подальшому необхідно врахувати, що соціальний факт за загальним правилом розглядається у двох аспектах: сутнісному і пізнавальному. У першому випадку про нього говорять як про

елемент об'єктивної соціальної дійсності, а в другому – як про компонент емпіричного знання, що відбиває об'єктивні процеси і явища соціального життя [96, с. 27-29].

Дослідження визначення юридичного факту характеризується багатоваріантністю підходів. Водночас дискусія з цієї проблеми перебуває на тій стадії, коли сторони, що сперечаються, висловили максимальну кількість аргументів, але не дійшли до загального рішення. Так, в науковій та навчальній літературі досі немає єдиного погляду з приводу поняття юридичного факту.

В сучасній доктрині юридичного факту загальнопоширеною думкою більшості науковців – серед яких і академік В.В. Копейчиков – є визначення юридичних фактів як конкретних життєвих обставин, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин [89, с. 193]. Таке визначення на сьогодні найпоширеніше і, безумовно, в основі своїй правильне. У будь-якому випадку в нього набагато більше прихильників, ніж противників. Але слід зазначити, що в українській правовій літературі існують й інші точки зору. Професор П.М. Рабінович тлумачить юридичний факт як передбачену гіпотезою правової норми конкретну обставину, з настанням якої виникають, змінюються або припиняються правові відносини [97, с. 84]. Власне визначення запропонував професор А.Ю. Олійник: «юридичні факти – це конкретні життєві обставини, передбачені гіпотезою правової норми, що спричиняють виникнення, зміну чи припинення правовідносин» [98, с. 106]. Б.І. Сташів дійшов висновку, що юридичні факти – це конкретні обставини (факти, явища) реальної дійсності, які породжують передбачені нормами права правові наслідки [64, с. 7].

В російській правовій доктрині сформувалася схожа думка: під юридичним фактом розуміють передбачені в законі обставини, які є підставами для виникнення (зміни, припинення) конкретних правовідносин [99]. Юридичні факти як обставини, вчинки, стани, яким закон надає юридичного значення, тлумачить професор А.Б. Венгеров [100]. Професор Н.І. Матузов визнає юридичні факти як певні життєві обставини (умови, ситуації), з якими норми права пов'язують виникнення, припинення або зміну правовідносин [101, с. 496]. Професор А.Г. Братко наводить визначення юридичного факту як життєвих фактів, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення юридичних відносин [102, с. 250]. На думку професора З.Д. Іванової, юридичні факти – це обставини, з якими правові норми пов'язують визначені правові наслідки у вигляді виникнення, зміни або припинення правовідносин [103, с. 295]. Професор Е.І. Аюєва вважає, що юридичні факти – це категорія, яка відображає зв'язок діяльності людей, подій соціального життя із правом [104, с. 67-71]. Виходячи з існуючих реалій життєдіяльності соціуму, О.Н. Горюнова стверджує, що юридичними фактами є економічні, політичні та інші інтереси людей, які належним чином оформлені правом [54, с. 39]. Професор А.П. Дудін доводить, що в юридичній науці вчинки людей, а також інші фактичні обставини (події), які викликають виникнення, зміну або припинення різноманітних окремих правовідносин, цих

«кінцевих» величин з яких складається нескінченний процес взаємодії та розвитку фактичних (правових за своєю сутністю) суспільних відносин та норм права (юридичних форм вираження цієї сутності), називають юридичними фактами. Професор В.М. Синюков під юридичним фактом розуміє відповідну реальному явищу систему його спеціальних ознак (склад), виділених на підставі норми права, що служать юридичною умовою настання правових наслідків [63, с. 121]. О.Є. Рябов вважає, що юридичний факт – це явище об'єктивної дійсності, що володіє властивістю до юридичної оцінки, яка служить основою для висновку про можливість використання, дотримання, виконання або застосування норми (норм) права з метою регулювання породжуваного цим явищем суспільних відносин [55, с. 71].

Угорський вчений А.Тамаш вважає, що юридичний факт утворює суб'єктивне право і є причиною правовідносин [105, с. 46].

Необхідно звернути увагу і на науковий пошук визначення юридичного факту в галузевих науках. Зокрема, Т.А. Сінцова вважає, що юридичні факти в державному праві – це ті явища реальної дійсності, які приводять норму цієї галузі права в рух, викликають її застосування, *реалізацію* (додано мною. – А.М.), перетворюючи суб'єктів державного права на суб'єктів конкретних державно-правових відносин [106, с. 121-126].

У конституційному праві під юридичними фактами розуміють такі життєві обставини, з якими норми конституційного права пов'язують виникнення, зміну або припинення конституційно-правових відносин [107, с. 14].

Адміністративні юридичні факти – це конкретні життєві обставини, передбачені гіпотезою адміністративно-правової норми, що породжують виникнення, зміну чи припинення правовідносин [98, с. 587].

Цивілісти, безпосередньо О.О. Красавчіков [23, с. 28] та В.А. Тархов [108, с. 210] вважають, що юридичні факти – це реальні обставини, з якими норми права пов'язують юридичні наслідки.

О.В. Барінов юридичний факт трудового права визначає як соціально значиму дію (бездіяльність) учасників трудових та пов'язаних з ними відносин або події, з якими норми трудового права пов'язують виникнення, існування, призупинення, зміну, припинення або відновлення правовідносин або окремих суб'єктивних прав та обов'язків в межах цих відносин [40, с. 78]. Л.В. Солодовник робить висновок про те, що юридичні факти трудового права – це конкретні обставини реальної дійсності, з якими норми трудового права пов'язують настання юридичних наслідків, тобто виникнення, зміну, припинення трудових та суміжних з ними правовідносин, окремих прав та обов'язків суб'єктів у межах цих правовідносин, встановлення інших правових наслідків [69, с. 11].

На думку М.І. Поліщука, юридичний факт в кримінально-виконавчому праві – це конкретні життєві обставини, що передбачені нормами права, які за волею суб'єкта або поза його волею приводить в динаміку виправно-трудова правовідносини [109, с. 79].

Під юридичними фактами в сімейному праві розуміють фактичні

обставини, з наявністю або відсутністю яких норми права пов'язують настання передбачених в них юридичних наслідків [42, с. 115]. Н.В. Павловська визначає юридичні факти у сімейному праві, як реальні життєві обставини, які, відповідно до чинного сімейного законодавства, є підставами для виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин [110, с. 16].

У міжнародному праві особливості юридичних фактів визначаються міжнародними економічними і політичними зв'язками держав, що приводять до створення міжнародно-правових норм, до визнання як юридичних фактів таких подій і обставин, з якими пов'язане виникнення, припинення або зміна конкретних прав і обов'язків суб'єктів міжнародного права [111, с. 173].

Серед причин подібного галузевого різноманіття визначення юридичного факту необхідно назвати відсутність чіткого і достатньо універсального загальнотеоретичного поняття. Тому слід погодитись з В.М. Синюковим, що визначення, яке дається теорією держави та права, не до кінця виконує свою методологічну функцію по відношенню до галузевих наук, не визначає чітких ознак, критеріїв поняття, що конструюється [63, с. 110].

Не ставлячи перед собою мету дати вичерпний перелік наявних інтерпретацій юридичних фактів, ми виокремлюємо лише ті з них, які в певній мірі різняться за своїм підходом. Щоб глибше зрозуміти, що роз'єднує авторів названих визначень, необхідно з'ясувати, що їх об'єднує. Останнє повинно стати тією основою, на якій можна будувати подальший хід міркувань.

Як будь-яка категорія соціально-правової дійсності юридичний факт має матеріальну і нормативну (формально-юридичну) складові. Матеріальна складова даного явища така, що юридичні факти – це явище об'єктивної реальності, а нормативна складова полягає у тому, що це не просто фрагменти дійсності, а такі, які можуть бути піддані юридичній оцінці (кваліфікація на основі норми права) в процесі дії механізму правового регулювання.

У вище наведених та інших визначеннях юридичного факту спостерігається його термінологічна багатоманітність тлумачення матеріальної складової. Це «обставини», «обставини, вчинки, стани», «фактичні обставини», «життєві обставини», «конкретні обставини», «конкретні життєві обставини», «обставини або життєві факти», «життєві факти», «конкретні життєві факти», «конкретні життєві ситуації», «явища реальної дійсності», «життєві факти певного виду або комплекс таких фактів», «події й дії». Кожний автор визначає першу частину категорії юридичного факту на свій розсуд, виділяючи один з її аспектів. В принципі, це не є чимось хибним, недопустимим. Дефініцій може бути багато, тому що з точки зору методології правознавства може бути багато аспектів висвітлення правових явищ. При цьому слід виділити думку Г.В.Ф. Гегеля про те, що «чим багатший предмет, що визначається – тобто чим більше різних сторін представляє він для розгляду, тим більш різними можуть бути висунуті на їх основі визначення». Багатоманітність різних формул матеріальної складової поняття юридичного факту – показник багатомірності, складності явища, багатства притаманних йому властивостей і якостей, серед яких, однак, повинно бути все-таки головне, основне, найбільш істотне.

Заслуговує на увагу, з цього питання, точка зору професора С.А. Зінченка: «... вольовий акт¹ міг бути названий іншим терміном, ніж «юридичний факт». Враховуючи його сутнісну роль в правовому регулюванні, це поняття не зовсім підходить. Бо в етимологічному значенні факт характеризується нейтралітетом порівняно з навантаженням, яке бере на себе вольовий акт, що породжує права і обов'язки. Вочевидь, виникнення, зміна, припинення правовідносин пов'язано з більш загальним фрагментом права. Таким є вольовий юридичний акт.» [112, с. 16]. А також теза, що «... юридичні факти які породжують, змінюють або припиняють окремі правовідносини, завжди виступають в якості вольових актів. У тих випадках, коли процес правового регулювання породжується подіями, останні виступають лише матеріальними умовами, передумовами, не входять в такому вигляді в юридичний факт» [112, с. 16].

Ми вважаємо, наведені та інші дефініції показують, що середовищем походження юридичних фактів є саме життя, всі вони є фрагментом соціальної ситуації. Саме соціальна ситуація виступає матеріальною умовою, передумовою і в такому вигляді має входити до юридичного факту, а вольовий акт дійсно може передувати соціальній ситуації. Але вольовий акт (а до нього інтерес) обов'язково має бути виражений, «вплетений» в соціальну ситуацію. Саме ця ознака, на нашу думку, повинна знайти відображення у загальному визначенні.

Розуміння під юридичним фактом соціальної ситуації з якою норма права пов'язує правові наслідки, міцно поєднує юридичний процес з рухом фактичних суспільних відносин, акцентує увагу правозастосовувача на ретельному аналізі явищ реального життя, націлює науку на пошук матеріального коріння правової форми.

Разом з тим, на підставі проведених філософського, етимологічного, та наукового аналізу терміну «факт», необхідно констатувати, що юридичний факт, з одного боку – це соціальна ситуація як підстава виникнення правовідносин, а з іншого – це правова модель (у формі вироку, рішення суду, різних правових актів і т.п.), яка виконує таку ж функцію.

Тому можна говорити, що намітився диференційований підхід до поняття юридичного факту, коли розрізняються самі явища та їх юридичні моделі. Якщо перше розуміння юридичного факту широко поширене в науковому ужитку, то друге введене досить недавно. Підставою виділення факту-моделі, на думку В.М. Синюкова, є те, що він служить юридичним відбитком реального явища (наприклад, вирок суду), причому цей факт-модель повинен знаходитись в закономірному причинному зв'язку зі своїм корелятом в об'єктивній дійсності (наприклад, злочином), а також і те, що він виконує функції юридичного факту (реальної події або дії). Відповідно виділяються ознаки, на

¹ На с. 14-16 монографії «Юридичні факти в механізмі правового регулювання» С.А. Зінченко наводить ряд аргументів на користь думки, що з легкої руки Ф.К. Савіньї юридичним фактом був названий, вольовий акт, що закріплює сутність суб'єктивного права. Юридична думка протягом століть чомусь надавала перевагу термінологічному значенню «юридичний факт» завдаючи збитку його справжньому значенню та призначенню.

підставі яких проводиться розрізнення реального явища і відповідного йому юридичного факту:

- поняття юридичного факту як абстрактної категорії, на відміну від самої події, є явищем похідним;
- реальне явище і факт-модель мають різні способи формування: перше є частиною середовища, фрагментом дійсності, друге – їх відбитком, продуктом розумової діяльності;
- існування того або іншого не завжди співпадає в часі: реальна подія або дія може виникнути та припинитися, а факт її існування іноді встановлюється значно пізніше, в результаті спеціальної процесуальної діяльності [63, с. 115].

Крім того, утворюючи факт-модель, потрібно мати на увазі, що він містить ознаки не лише зазначеної соціальної ситуації, а й ознаки, які не входять до структури даного явища. Як слушно підкреслювалось у правовій літературі, зв'язок факту і правових наслідків відрізняється низкою специфічних ознак:

- зв'язок суб'єктивний за своїм походженням, оскільки ґрунтується на нормі права, а інколи – на правозастосовному акті;
- гарантується системою юридичних засобів;
- за своїм змістом має впорядковуючий та регулюючий характер;
- зумовлений об'єктивними закономірностями і тенденціями суспільного розвитку [3, с. 16].

У подальшому виникає справедливе питання: чому та чи інша соціальна ситуація (об'єктивно-реального буття світу) в часі, просторі, русі складає вихідні дані, відповідний матеріал, належним чином оформлений юридичним фактом? У науковій літературі є точка зору про те, що юридичні факти тому і юридичні, що передбачені нормами права у ролі таких [37, с. 28]. Досить однозначно з цього приводу висловився російський вчений В.І. Сінайський: «юридичний факт є поняттям чисто юридичним. Сама по собі ніяка обставина не може викликати юридичні наслідки, якщо за такою обставиною право не визнає властивостей викликати ці наслідки» [113, с. 143].

Проте це положення виключає можливість правового змісту самих цих фактів та наводить на думку про те, що норми права роблять соціальні факти юридичними. Це не так і, у даному випадку, слід погодитись з аргументацією А.П. Дудіна, що норма права може виражати в певній формі юридичну якість тих або інших соціальних фактів (що вона і робить), але не може надавати її, наділяти самі факти цією якістю, тому що ця якість притаманна самим предметам або явищам. В свою чергу, О. Аюєва підкреслює, що право не створює юридичних фактів, воно бере участь у їх «зародженні», вплітаючись у тканину основи правовідносин [104, с. 67]. Також у А.П. Дудіна знаходимо і відповідь на поставлене питання: юридичні факти – це форми життя правового буття, які переломлюються або віддзеркалюються в правовій свідомості. Той або інший юридичний факт, як момент правового буття, є безпосереднім вираженням *інтересів* (курсив наш. – А.М.) людей, суб'єктів правовідносин, а правові норми, суб'єктивні права та обов'язки – опосередковане вираження цих інтересів [58, с. 106]. Загальновідомо, що саме інтерес «скріплює членів

громадянського суспільства». Інтерес завжди пов'язаний як з будовою і динамікою мотивів та потреб індивіда, так і з характером форм і засобів засвоєння дійсності, якими він володіє [114, с. 502]. Тому не випадково такі науковці як Р. Ієрінг, М.М. Коркунов, С. Муромцев звертаються до категорії інтересу. Так, М.М. Коркунов висловив думку, що «юридичне значення присвоюється лише тим фактам, які можуть служити ознакою або причиною наявності певних *інтересів* (курсив наш. – А.М.), або їх зміни та зникнення» [12, с. 203]. Не підлягає сумніву, що виникнення юридичного факту завжди викликане певним інтересом, який служить потужним фактором перетворення дійсності. Але це не означає, що юридичний факт та інтерес – ідентичні категорії. Інтерес як усвідомлена потреба є передумовою юридичного факту. Відомо, що інтерес передує правам і обов'язкам незалежно від того, чи знаходить він пряме закріплення в законодавстві, чи просто підлягає правовому захисту з боку держави [115, с. 379]. Як категорія «до правова» інтерес сприяє формуванню правової настанови особи.

Отже, слід наголосити на тому, що виділення тієї чи іншої соціальної ситуації в якості вихідних даних, відповідного матеріалу який належним чином оформлюється юридичним фактом в першу чергу пов'язане з її значенням для суб'єкта права та викликане певним інтересом. Який в подальшому знаходить своє пряме закріплення в правах і обов'язках.

Досліджуючи наведені та інші дефініції юридичного факту необхідно зазначити, що соціальні ситуації (об'єктивно-реального буття світу) в часі, просторі, русі як звичайні факти доволі об'ємні, вони виражають спосіб життя людей, спосіб їх існування, суспільне буття. Тобто, реально існуючі факти як життєві обставини (суспільні відносини) складають вихідні дані, відповідний матеріал, що належним чином оформлений юридичними фактами [54, с. 18]. Таким чином, перетворення фактичних обставин в юридичні факти здійснюється в процесуальній формі у вигляді прийняття нормативних актів [116, с. 57-65]. Складність цього процесу полягає у тому, щоб максимально врахувати соціальні ситуації (об'єктивно-реального буття світу) в часі, просторі, русі та узагальнено сформулювати їх в інтересах суспільства та держави. А враховуючи, що позитивне право як наявна об'єктивна реальність є таким продуктом думки і волі людей, який опредмечений, втілений в ціннісній формі і, внаслідок цього, піднесений до такого ступеню «твердої реальності», яка перетворює його в особливе соціальне буття – стійке, суворо визначене [117, с. 117], а також те, що людина – квантова система, для якої характерний дуалізм (людській організм – це одночасно фізичне тіло та вольова структура (духовне тіло) [118, с. 17-19], слід погодитись, що факт розглядається як форма знання, яка відображає об'єктивне явище [87, с. 20]. Тобто під юридичним фактом розуміють індивідуальну юридичну модель реальної події або дії, яка зафіксована певним юридичним способом (в вироках, рішеннях судів, правових актах і т.п.). Об'єктивуючись в юридичних фактах, знання немов застигають, бо представлені на момент прийняття нормативно-правового акту, а будучи включеними до нього перестають розвиватися як знання. При

цьому слід врахувати, що правові знання, як і наукові знання взагалі, не однорідні з точки зору їх «виходу» в практику. Існує якби два основних потоки знань: а) з безпосереднім виходом в практику (знання що використовуються для конкретних потреб правотворчості та правозастосування); б) з опосередкованим «виходом» в практику (мова йде про пізнання об'єктивно-закономірного і суттєвого в державі та праві, яке необхідне для вироблення нових практичних знань, тобто про розробку теорії та методології в цілому). Специфіка поняття юридичного факту полягає у тому, що воно дає знання для обох потоків, відображає різні типи знань, теоретичні та практичні.

Наведене уможливорює окреслити матеріальну складову юридичних фактів:

- конкретні, індивідуальні;
- несуть у собі інформацію про стан суспільних відносин, що входять до предмета правового регулювання;
- певним чином виражений зовні;
- складаються з наявних або відсутніх визначених явищ матеріального світу [4, с. 420].

Враховуючи викладене, можна окреслити першу частину (матеріальна складова) визначення юридичного факту – це соціальна ситуація яка має значення для суб'єктів права, детермінована соціальними та правовими чинниками.

Ідеальна модель юридичного факту закріплюється в юридичній нормі (або декількох нормах). «В практиці застосування правових норм, – відмічав П.О. Недбайло, – встановлення фактичної гіпотези (фактичного складу) зливається з встановленням гіпотези норми і, навпаки, аналіз гіпотези правової норми, що встановлена законодавцем, зливається з аналізом фактичного складу» [119, с. 146]. Разом з тим між гіпотезою і моделлю факту не слід ставити знаку рівності. Гіпотеза – елемент правового припису, що пов'язаний з іншими елементами – диспозицією або санкцією. Не співпадають вони і за об'ємом – модель складного юридичного факту (фактичного складу) може бути закріплена в гіпотезах декількох юридичних норм [120, с. 67].

Зазначимо ознаки, що характеризують нормативну складову юридичного факту. До них відносять обставини:

- безпосередньо або опосередковано передбачені нормою права;
- зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі. Більшість юридичних фактів мають правове значення, як правило, лише у тому випадку, коли вони належним чином оформлені і посвідчені (у вигляді документів, довідок, журнального запису тощо);
- викликають передбачені нормами права юридичні наслідки [4, с. 421].

Відносно останньої ознаки, що характеризує нормативну складову юридичного факту, в науковій літературі виникла певна полеміка. Зокрема, Ю.Г. Ткаченко пише: «Чи не робимо ми тут помилку, приймаючи «фактичні», «реальні життєві явища» за такі явища, в яких нічого правового немає?» [35, с. 101-102]. Але С.Ф. Кечекьян прямо вказував на одну суттєву обставину: «юридичні факти самі є побічними наслідками інших обставин: прагнення

людей до задоволення тих або інших потреб, результатом впливу будь-яких явищ фізичного світу або суспільних явищ на суб'єктів права... або на об'єкти права... Тому за юридичними фактами завжди можна без особливих зусиль розгледіти інші фактичні обставини, що є більш віддаленими, але не рідко корінними причинами виникнення або припинення правовідносин» [32, с. 165]. Аналізуючи тезу С.Ф. Кечецьяна, А.П. Дудін доводить, що юридичні факти є не побічним, а прямим наслідком, тому що оголюють, виявляють ці корінні причини (економічні та політичні інтереси), які не віддалені, а стоять безпосередньо за спиною юридичних фактів [58, с. 102].

Дослідження категоріальної структури юридичного факту поряд з його ознаками спонукає до потреби розгляду даного поняття крізь призму опорних понятійних рядів. Вони (опорні понятійні ряди правових категорій. – А.М.) виражають основні напрями конкретизації фундаментальної правової категорії при розгортанні системи правових категорій [121, с. 137]. А.М. Васильєв вважає, що ці опорні ряди виступають як відправні пункти, що визначають напрям конкретизації основної правової категорії, порядок розгортання правових категорій, які виражають суттєве другого, третього і т.д. порядку в праві.

На нашу думку, закономірне, необхідне в структурі, розвитку, функціонування юридичного факту логічно підсумовують три опорні понятійні ряди – історичний, структурний та функціональний.

Що стосується історичного, то він покликаний відобразити логіку історичного розвитку поняття юридичного факту і даний аспект проблеми нами розглянуто в підрозділі І. «Джерельна база дослідження проблематики юридичних фактів».

В структурному плані юридичний факт як абстракція може бути розкритий через зв'язок з категоріями «правотворчість», «норма права», «правовідносини», «механізм правового регулювання», «юридична відповідальність». Саме в цих категоріях відображається і конкретизується уявлення про природу юридичного факту, тому розглянемо їх.

Правотворчість – це правова форма діяльності держави за участю громадянського суспільства (у передбачених законом випадках), пов'язана із встановленням (санкціонуванням), зміною, скасуванням юридичних норм [77, с. 293]. Намагаючись впорядкувати суспільні відносини, законодавець підводить під дію правових норм окремі типові їх прояви, чим і забезпечує процес упорядкування соціальної практики. Відповідно законодавство буде доцільним і діючим тоді, коли законодавець склав собі об'єктивну картину реальних відносин і зв'язків суспільного життя і на цій підставі сформулював, встановив порядок їх регламентації, тобто сформулював дії, необхідні для закріплення, розвитку, зміни зовнішніх сторін, проявів, моментів цих відносин і зв'язків. Таким чином закон та правові норми, що в ньому знаходяться тільки тоді досягають цілей, коли вони необхідно відображають умови суспільного життя, а в кінцевому підсумку, коли юридичні факти, що зафіксовані в нормі права в повному обсязі фіксують юридично значиму ситуацію. У процесі

законодавчого пізнання юридичних фактів можна виділити кілька етапів: 1) концептуальне визначення місця юридичного факту в передбачуваній сфері правового регулювання (це необхідно тому, що різні сфери вимагають різного обсягу і точності юридичного факту, так у сфері публічного права, де регулювання здійснюється за принципом: «дозволено те, що зазначено в законі» юридичних фактів значно більше, ніж у сфері приватного права, де переважає принцип «дозволено усе, що прямо не заборонено законом»); 2) визначення спрямованості юридичного факту в конкретній сфері правового регулювання, тобто в конкретній галузі або інституті права; 3) безпосереднє законодавче формування конкретних юридичних фактів [122, с. 161]. Відповідно, чим розвиненішою є теорія юридичних фактів, тим надійнішим буде процес нормопроєктування.

Норма права – це первинна клітина права, яка існує і діє у складі права [123, с. 203]. Саме норма права містить загальну (абстрактну) програму (модель) поведінки суб'єктів, розраховану на невизначене коло осіб і невизначене число випадків її реалізації. Норми права є передумовою дії механізму регулювання суспільних відносин, не спонукують і не примушують індивідів до соціальної діяльності, вони лише передбачають її юридичні форми і здійснюють упорядковуючий вплив на суспільні зв'язки, тоді, коли ті віднесені до предмету правового регулювання. В процесі нормативно-правового впливу на поведінку людей юридичні факти відіграють особливу роль – вони приводять норму права «в рух», з їх допомогою реалізується закладена в ній потенція. Значна частина юридичних фактів вичерпно визначена в нормах права. Разом з тим існує категорія індивідуально визначених фактів, які лише в загальному виді (не прямо) передбачені в законодавстві. Будучи включеним до складу нормативно-правового акту, юридичний факт, по-перше, перетворюється в загальнодержавне веління, по-друге, не тільки проявляється як атрибут абстрактного мислення, але й виступає як засіб регулювання суспільних відносин, як державний масштаб оцінки поведінки людей, по-третє, набуває властивості переводити загальні абстрактні вимоги на рівень практичних дій учасників правового спілкування.

Правовідносини – це специфічна форма соціальної взаємодії суб'єктів права для реалізації інтересів і досягнення результату, що передбачені законом або не суперечить йому, а також іншими джерелам права [4, с. 419]. Аналізуючи питання про приналежність юридичних фактів до складу (структури) правовідносин, Г.В. Кикоть зазначає, що тривалий час поширеною була думка, згідно з якою правове відношення складається з трьох (суб'єкт, об'єкт, зміст) або чотирьох (суб'єкт, об'єкт, суб'єктивні права, юридичні обов'язки) елементів. Проте останнім часом у працях із загальної теорії права все частіше йдеться не про «склад», а про «структуру» правового відношення, з наголосом на тому, що характеризувати варто не лише елементи останнього як явища статистичного, а також досліджувати й взаємозв'язок та взаємодію його структуроутворюючих складових [124, с. 9]. На такому підґрунті Г.В. Кикотем формується теза про те, що структура правового відношення складається із

суб'єктів, об'єкта, змісту та юридичних фактів (обставин, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення правового відношення). Ми підтримуємо цю позицію, оскільки вона дозволяє врахувати ту обставину, що саме правове відношення виникає, припиняється або трансформується внаслідок наявності певного юридичного факту або їх сукупності [124, с. 9]. Таким чином, юридичні факти забезпечують перехід від загальної моделі прав і обов'язків до конкретного, забезпечуючи надійне виникнення, зміну, припинення правових відносин, юридичні факти сприяють тим самим стабільному і надійному функціонуванню всієї системи правового регулювання [125, с. 182].

За допомогою механізму правового регулювання відображаються загальні моменти розвитку і дії юридичних фактів, а тому розгляд категорії механізму правового регулювання дозволяє охарактеризувати генезис та функціонування юридичного факту.

Разом з тим, необхідно зазначити, що у правознавців відсутня єдина думка щодо місця юридичних фактів у механізмі правового регулювання. Розбіжність полягає в тому чи: юридичні факти є самостійним елементом механізму правового регулювання, чи виступають складовою частиною правовідносин. С.С. Алексєєв, наприклад, пише, що «юридичні факти становлять собою узагальнюючу категорію, яка відображає тільки один бік правового регулювання – обумовленість правових відносин, їх виникнення, зміну і припинення конкретних життєвих обставин» [126, с. 152]. Його підтримує Ю.І. Гревцов, який вважає, що юридичний факт – це необхідна передумова правових відносин і не більше [30, с. 73]. Проте є й інша група вчених, які вважають, що юридичні факти виконують в механізмі правового регулювання ряд самостійних завдань і тому є його елементами [44, с. 5].

На нашу думку, спроба вивести юридичні факти за межі правовідносин в ролі самостійного елемента механізму правового регулювання доречна. Пояснюється це тим, що охарактеризувати значення юридичного факту неможливо лише в межах поняття «елемент правовідносин» – юридичні факти пов'язані з юридичними нормами і з актами застосування правових норм та відіграють особливу роль у правовому регулюванні. Наведене свідчить, що юридичні факти – це не пасивний елемент механізму правового регулювання, встановлення тих чи інших юридичних фактів використовується законодавцем як засіб впливу на поведінку суб'єктів, тобто мова йде про відносну самостійність юридичних фактів.

Особлива роль юридичних фактів в механізмі правового регулювання обумовлена ще й тим, що в них виражається специфіка методу правового регулювання, яка властива певній галузі. На цій обставині акцентував увагу С.С. Алексєєв [127, с. 157].

Так, наприклад для цивільного права характерно перевага диспозитивного методу регулювання. Тобто учасникам цивільних правовідносин законодавець надає право на здійснення активних дій. Це полягає у тому, до числа юридичних фактів, що породжують цивільні правовідносини, законодавець відносить: договори та інші правочини; створення літературних, художніх

творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; інші юридичні факти. Враховуючи вимоги ст. 11 ЦК України перелік підстав виникнення цивільних прав та обов'язків може бути і не передбачений актами цивільного законодавства, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.

Для кримінального права, навпаки, характерний імперативний метод правового регулювання. В цілому слід зазначити, що імперативний метод правового регулювання є характерним і для правоохоронної діяльності. Даний метод обумовлює наступні особливості юридичних фактів, що породжують кримінальні правовідносини:

по-перше, підставами виникнення кримінальних правовідносин є протиправні дії – злочини, склади яких закріплені в нормах Особливої частини КК України;

по-друге, фактично загальний юридичний факт, що породжує будь-які кримінальні правовідносини, сформульований в ст. 2 КК України, у відповідності з якою «підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом» [128, с. 11]. Це загальна гіпотеза для усіх кримінально-правових норм, що містяться в Особливій частині КК України.

Ми також підтримуємо точку зору Г.В. Кикотя у тому, що юридичні факти виконують роль дуже важливого елемента методу правового регулювання, адже саме через юридичний факт здійснюється взаємодія і вплив на інші елементи механізму правового регулювання. Для податкового права, де домінуючим є метод владних приписів, характерним є дуже розвинуте регулювання в однаковій мірі як за суб'єктом, об'єктом, так за юридичними фактами [67, с. 63]. В адміністративному праві «диференційоване регулювання за суб'єктом певною мірою замінює інші напрями регулювання» [24, с. 55]. Як зазначалося вище, для кримінально-правових відносин вирішальне значення має об'єкт правовідносин.

Таким чином, важко переоцінити роль юридичних фактів для механізму правового регулювання, оскільки весь механізм правового впливу так або інакше засновується на розгалуженій системі юридичних фактів. Слід також наголосити, що предмет і метод правового регулювання як визначальний юридичний факт будь-якої і кожної галузі права, насамперед визначається системою юридичних фактів, які в свою чергу рецептували свої властивості з фактично існуючих соціальних ситуацій.

Юридична відповідальність – це застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми [129, с. 502]. Як і правове регулювання в цілому, юридична відповідальність можлива лише там, де об'єктивно існує доведеність та можливість виконання правовідносин засобами юридичного процесу, причому її реалізація потребує спеціального апарату, здатного застосовувати правові норми і при потребі примушувати до їх виконання та дотримання [130, с. 483]. Таким чином, на сучасному етапі

існування юридичної відповідальності можливе лише в рамках законів, що визначають склад правопорушення і санкції за їх скоєння, а також порядок дослідження обставин правопорушення та застосування санкцій. Тому справедливою представляється думка С.С. Алексєєва, який зазначає, що якщо без норми немає юридичного факту, то і відповідно без юридичного факту не можуть настати ніякі юридичні наслідки [126, с. 153]. Також слід погодитись, що проблема юридичної відповідальності в будь-якій галузі права є проблема правовідносин, породжених правопорушеннями як певними юридичними фактами [131, с. 585].

Характеристика юридичного факту через структурний зв'язок з зазначеними категоріями не вичерпується. В такій системі, якою є механізм правового регулювання, зв'язок елементів відбувається через певні контакти, що забезпечують її функціонування. Юридичні факти якраз і виконують роль цих соціально-правових контактів. Як справедливо зазначає А.М. Васильєв, це потребує своєї логічної фіксації, причому у двох аспектах. По-перше, необхідно відобразити їх роль як відправного моменту утворення конкретних правовідносин, виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. По-друге, необхідно показати значення юридичних фактів для забезпечення прямого переводу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків в поведінку учасників правовідносин [121, с. 232-233].

В науковій літературі сформувалося два підходи щодо ролі юридичних фактів: перший – вузький (вважають, що юридичні факти лише породжують виникнення, зміну та припинення правовідносин [32, с. 161]) та другий – широкий (обставини, із настанням яких норми права пов'язують будь-які юридичні наслідки, а не тільки виникнення, зміну чи припинення конкретних правовідносин; з настанням тих чи інших фактів пов'язана не лише участь суб'єкта права у правовідносинах, а й саме набуття або виникнення правосуб'єктності [132, с. 379]). При вузькому підході не охоплюються ті правові ситуації, за яких юридичні факти спричиняють наслідки, які не втілюються у правовідносинах, тому, на нашу думку, більш обґрунтований є широкий підхід.

Узагальнену характеристику ролі та завдань юридичних фактів в механізмі правового регулювання прийнято називати функціями. Погоджуючись із точкою зору В.Б. Ісакова, необхідно зазначити, що в залежності від зв'язку з елементами правової системи можна виділити основну та додаткову функції юридичних фактів [4, с. 431]. Основною функцією юридичного факту у правовому регулюванні є залучення суб'єктів права до правовідносин та породження правосуб'єктності, її набуття або виникнення. Юридичний факт виступає як передумова, зовнішній поштовх (виникнення правовідносин. – А.М.) [133, с. 81-82]. Крім своєї головної функції, юридичний факт може виконувати, в окремих випадках, низку додаткових функцій. Наприклад, виконувати функцію гарантії законності або іншу додаткову функцію, пов'язану з попереднім впливом норм права на суспільні відносини [4, с. 431-432]. В контексті теорії прямих та зворотних зв'язків в їх співвідношенні спостерігається не просто взаємний зв'язок, а взаємопроникнення, збагачення

системних, якісних та інших характеристик. В залежності від суспільних відносин вони синтезуються, інтегруються та дезінтегрується. Юридичний факт, формулюючи правовідносини, одночасно виконує творчу функцію у вигляді умов формування похідних правовідносин, що обумовлені похідним характером правових норм, наявністю вихідних (визначальних) правовідносин [134, с. 34-36]. На думку З.Д. Іванової, «існують юридичні факти, що є загальними, обов'язковими елементами для багатьох фактичних складів» [135, с. 34-36]. Стосовно ж значення юридичних фактів для забезпечення прямого переведу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків в поведінку учасників правовідносин то А.П. Дудін пояснює, що юридичні факти торкаються інтересів суб'єктів, тому що суспільний суб'єкт за допомогою юридичного факту «зацепив», «торкнув» об'єкт правових суспільних відносин (в якому ці інтереси і сходяться), вступив з ним в певну взаємодію, тобто зробив певну суттєву зміну наявного правового буття, в результаті якого правова свідомість та правове буття, правова форма та правовий зміст з абстрактно-загальних форм (норм права та фактичних суспільних відносин), переходять за допомогою синтезу в конкретно-особливі форми – цивільні, кримінальні, трудові і інші правовідносини [58, с. 102-103].

Узагальнюючи ознаки юридичного факту та дослідження його абстракції крізь призму опорних понятійних рядів, вважаємо можливим визначити юридичний факт наступним чином.

Юридичний факт – це фрагмент соціальної ситуації (або не існуюча соціальна ситуація або припущення стосовно неї), що має значення для суб'єктів права в зв'язку з реалізацією їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, властивості якої описані у тексті нормативно-правового акта як знання про умови, за наявності яких здійснюється реалізація норми (норм) права.

Перевага даного визначення полягає у тому, що в ньому відображена та сутність, яка, як пишуть М.І. Матузов та Б.М. Семенко, відповідає на питання «що є що», робить «дане явище саме таким, відособленим, самостійним феноменом, відмінним від інших. Іншими словами, виявляється «власна» (внутрішня) субстанція предмету, а не загальна, не родова» [96, с. 28]. Крім того, наведеній дефініції юридичного факту притаманні переваги визначення виділені В.М. Синюковим [63, с. 121], а саме: по-перше, дане визначення міцно пов'язує факт з рухом реальних суспільних відносин; по-друге, враховує специфіку правової форми – широке використання правових моделей юридичного факту (юридичних актів, презумпцій, фікцій); по-третє, націлює правозастосовувача на виявлення не тільки «матеріальних», але й юридичних ознак досліджуваного явища; по-четверте, акцентується увага на тому, що правові наслідки настають не самі по собі, при наявності тільки фрагментів дійсності, а опосередковуються спеціальною, суб'єктивною, юридично цілеспрямованою діяльністю людей. І найважливіше, на нашу думку, є те, що в даній дефініції юридичного факту відображені усі стадії її розвитку: від аналізу конкретних явищ до їх абстракції – поняття, а від нього до тієї реальної дійсності, з якої починалося пізнання.

IV. КЛАСИФІКАЦІЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ

Класифікація певною мірою підводить підсумок проведеного дослідження, систематизує його результати, приводить їх у ту форму, яка дозволяє їм виступити основою та методом подальших наукових пошуків. Справедливо з цього приводу пишуть С.В. Мейен та Ю.А. Шрейдер: «Досить виважено і чітко проведена класифікація, як показує історія науки, одночасно підводить підсумок результатів попереднього розвитку даної галузі пізнання і, разом з тим, відмічає початок нового етапу її розвитку. Така класифікація володіє великою евристичною силою, дозволяє передбачати існування невідомих раніше об'єктів або розкрити нові зв'язки та залежності між уже відомими об'єктами» [136, с. 67]. З філософської точки зору будь-яка класифікація являє собою спосіб застосування логічної операції поділу обсягу того чи іншого поняття. Правильно складена класифікація відображає закономірності розвитку об'єктів, що класифікуються, допомагає розкрити зв'язки між ними.

Як і будь-яка класифікація, класифікація юридичних фактів виконує ряд функцій. В.Б. Ісаков виділяв наступні функції класифікації юридичних фактів в науковому пізнанні:

- систематизуюча функція (класифікація як засіб систематизації, що створює передумови наукового аналізу);
- пояснювальна функція (визначає місце юридичного факту серед однорідних явищ);
- евристична функція (постановка питань для дослідника);
- прогностична функція (класифікація є інструментом для фіксації змін та зрушень в системі юридичних фактів);
- практична функція (класифікація сприяє точному відбору та правильному закріпленню юридичних фактів в нормі права) [3, с. 28-29].

Класифікація юридичних фактів також має як теоретичне, так і практичне значення. В теоретичному плані за допомогою класифікації юридичних фактів здійснюється вивчення правовідносин. З практичної сторони їх класифікація відіграє важливу роль для законодавців та практичних працівників органів, що застосовують право. У першому випадку вона сприяє точному і неухильному відбору та закріпленню юридичних фактів в нормах права, у другому – допомагає зрозуміти специфіку юридичних фактів, що є необхідною умовою для здійснення правозастосовної діяльності.

У теорії права проблема класифікації юридичних фактів розроблена досить добре. Різними авторами в різні періоди було запропоновано велику кількість підстав для класифікації юридичних фактів у праві. Існує думка, що першу класифікацію юридичних фактів в юридичній науці запропонував Ф.К. Савіньї. Мова іде про поділ юридичних фактів, відповідно до якого з усієї їх системи виділяють події і дії, а дії в свою чергу розмежовують на вчинки та волевиявлення, причому останні поділяють на односторонні і двохсторонні [2, с. 3].

Пізніше класифікація, запропонована Ф.К. Савіної, була доповнена спеціальною вказівкою на дії, що суперечать нормам права або правопорушення. В подальшому в самостійну групу були виділені фактичні склади [137, с. 8-142].

Сучасними класичними критеріями класифікації юридичних фактів є: вольовий; відношення до права та спрямованість волі на правові наслідки.

За вольовим критерієм. Згідно цього критерію О.В. Шмоткін всі юридичні факти поділяє на діяння та події [138, с. 78]. Найбільш докладну класифікацію юридичних фактів за вольовою ознакою було представлено у праці В.Б. Ісакова «Юридические факты в советском праве» [3], а одним з перших серед дореволюційних правників зазначену проблематику досліджував Є.В. Васьковський [15, с. 99].

Діяння – юридичні факти, настання яких залежить від волі суб'єктів правовідносин (вчинки людини, акти державних органів і таке інше). Під діянням в юридичній науці розуміють не тільки активні, позитивні дії (угоди, адміністративні акти), але і бездіяльність людей у тих випадках, коли норма права зобов'язує їх до активних дій.

В сучасній науковій та навчальній літературі юридичні факти-події визначаються як обставини, настання яких не залежить від волі та свідомості людини [57, с. 174], наприклад, смерть та народження людини, спливання часу, явища стихійного характеру і таке інше. Ми ж підтримуємо точку зору, згідно якої більшість подій в своєму зародженні можуть залежати від волі людини (народження людини, повінь, пожежа і т. ін.), але в своєму подальшому розвитку вони виходять з-під контролю. Такого роду обставини О.А. Красавчиков пропонує називати «відносними подіями» [23, с. 160-170].

У свою чергу події можна класифікувати:

- за походженням: події, що виникають повністю незалежно від волі людини, і такі, що виникають в зв'язку з діями людей. Перші називають абсолютними подіями, другі відносними. На практичне значення цієї класифікації звернув увагу С.С. Алексєєв: "... якщо явища, виразом яких виступають абсолютні події, породжують тільки один ряд юридичних наслідків, та явища, виразом яких виступають відносні події, можуть породжувати два ряди наслідків. В останньому випадку норми права можуть пов'язувати правові наслідки не тільки з подіями як такими, але й з причинною, що їх породила..." [57, с. 175];

- за періодичністю: унікальні і такі, що повторюються (періодичні);

- за часом існування: моментальні (випадки) і протягом певного часу (явища, процеси);

- за кількістю учасників: персональні, колективні, масові (з визначеною і не визначеною кількістю осіб, що приймають участь);

- за наслідками: зворотні та незворотні.

Поширеним різновидом юридичних фактів-подій є строк. Строком є певний період у часі, зі впливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення [139, с. 143]. А оскільки усі суспільні процеси і явища мають часову

протяжність, то вплив строку може виступати як обставина, що сприяє виникненню, зміні або припиненню правовідносин, тобто є як юридичний факт.

В літературі існує думка, що строк не можна розглядати як події, так як він визначається волею законодавця або учасників правовідносин, і що строк в системі юридичних фактів займає проміжне місце між подіями і діями [140, с. 9-10]. З цією думкою погоджується В.В. Луць, додаючи, що строки породжують правові наслідки тільки в зв'язку з діями і подіями [141, с. 40].

Але з цією думкою не погоджується В.В. Тархов, який справедливо вказував, що «... оскільки всі явища протікають в часі, то дії і події також завжди пов'язані з певними моментами або періодами, строками. Однак з цього зовсім не витікає, що строки не мають самостійного значення і не можуть займати місце серед подій. Юридичним є не строк, а вольова прив'язка до нього певних наслідків. Строк може бути визначений довільно, але він є лише довільно визначаємим моментом або одиницею обчислення об'єктивно і незалежно від волі людей існуючого і поточного часу» [108, с. 235-236]. Юридичного значення строку надає або норма права, або на основі норми права учасники правовідносин (непрямо передбачений юридичний факт), але плине строк як подія.

Слід звернути увагу і на позицію О.В. Пушняка, який досліджуючи категорію «часу» у правовому вимірі, зазначав, що час у правовому регулюванні не є виключно календарним часом, як це традиційно підкреслюється в літературі. У ході темпорально-правового регулювання також постає потреба у зверненні до понять соціального та правового часу. Залучення згаданих понять нормотворцем має місце не тільки при використанні оціночних понять, але й у інших випадках, зокрема, при юридичному датуванні правової діяльності шляхом вказівки на появу (зникнення) певного факту [142, с. 10]. О.В. Пушняк також робить висновок, що правовому часу притаманний ряд власних функцій, до яких можуть бути віднесені: сприяння розвитку соціальної та правової системи; стримування цього розвитку; регламентації часових параметрів суспільних відносин; кореляції (узгодження зазначених параметрів); оціночна; установча.

На нашу думку, строки як правило виступають в ролі елементів юридичного складу, оскільки вони мають значення тільки зі впливом будь-яких дії чи події і, відповідно з цим, мають юридичне значення.

Що ж стосується простору і часу то це гранично загальні параметри об'єктивної дійсності. Тому всі правові явища виникають розвиваються і припиняються в координатах простору та часу. Так, фактор часу структурує будь-які юридичні факти, що породжують чи припиняють право. Він визначає межі розвитку, динаміку об'єктивного та суб'єктивного права. Тому словосполучення: строки позовної давності; гарантійні; строки придатності товару; здійснення права, що увійшли в науковий обіг і використовуються законодавцем в нормотворчості, являють собою по суті не строки як такі, а те або інше право, його елементи, структуровані тим або іншим строком в координатах часу, причому інтерпретованому законодавцем. Тому право у всіх

його різновидах і елементах можливо призупинити, припинити, породити або змінити. В зв'язку з цим час не можна відносити до юридичних фактів – він застосовується до усієї системи права і її елементів [112, с. 29-30]

Поряд зі строком в Цивільному кодексі України законодавцем вводиться таке поняття як термін. Терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення [139, с. 143].

В законодавстві строк визначається роками, місяцями, тижнями, днями або годинами, а термін – календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати.

В залежності від того, ким встановлюються строки, серед них можуть бути виділені:

- законні строки (шестимісячний строк для прийняття спадщини, встановлений у ч. 1 ст. 1270 ЦК України);
- договірні строки (у відповідності до ч. 1 ст. 663 ЦК України продавець зобов'язаний передати товар покупцеві у строк, встановлений договором купівлі-продажу);
- судові строки (наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 204 ЦПК України провадження у справі відновлюється з ініціативи суду після усунення обставин, що викликали його зупинення).

Строки можуть бути також класифіковані:

- за характером визначення: імперативні (не можуть бути змінені за згодою сторін) та диспозитивні (можуть бути змінені сторонами);
- за ступенем визначеності: абсолютно визначені (наприклад, ч. 3 ст. 165-2 КПК України – подання для обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту має бути розглянуто протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання підозрюваного чи обвинуваченого); відносно визначені (наприклад, ч. 1 ст. 156 КПК України – тримання під вартою під час досудового розслідування не повинно тривати більше двох місяців) і невизначені (наприклад, ч. 2 ст. 763 ЦК України – якщо строк найму не встановлений, договір найму вважається укладеним на невизначений строк, але кожна із сторін договору найму, укладеного на невизначений строк, може відмовитися від договору в будь-який час, письмово попередивши про це другу сторону за один місяць, а у разі найму нерухомого майна – за три місяці);
- за цільовим призначенням: породжуючі (наприклад, ст. 344 ЦК України набувальна давність); припиняючі; строки здійснення суб'єктивних прав та обов'язків (наприклад, здійснення авторських прав на літературні твори); строки виконання та захисту прав і законних інтересів (наприклад, позовна давність).
- в залежності від того, в яких галузях застосовуються: профілюючі, процесуальні та спеціальні.

Таким чином, строки та терміни в праві є юридичними фактами і (або) елементами юридичного складу, що виступають важливою гарантією здійснення та захисту прав і законних інтересів суб'єктів правовідносин, і є важливим стимулом життєдіяльності суспільства.

За відношенням до права. В науковій та навчальній юридичній літературі прийнято поділяти юридичні факти-діяння на правомірні і протиправні, в залежності від того, як вони узгоджуються з приписами юридичних норм [89, с. 194]. Правомірні – це вольова поведінка суб'єктів правовідносин, яка відповідає приписам правових норм, і не суперечить їх суб'єктивним правам і обов'язкам учасників правовідносин.

Класифікація правомірних діянь як юридичних фактів вперше була запропонована М.М. Агарковим у 1948 році. Як вже справедливо зазначалось, ця класифікація витримала іспит часом і потребує лише часткових виправлень [36, с. 13-14]. Наукою вироблений ряд критеріїв поділу правомірних юридичних фактів діянь:

- за суб'єктом: діяння громадян, держави, організацій;
- за спрямуванням волі на юридичні наслідки: юридичні акти, юридичні вчинки, результативні правові дії;
- за галузевою належністю: профілюючі, процесуальні та спеціальні;
- за способом здійснення: особисто, через представника;
- за способом документального закріплення: оформленні, неоформленні;
- за способом вираження: мовчання, жест, дії, бездіяльність.

Підставою для виникнення, зміни та припинення правовідносин є не тільки правомірні, але й протиправні діяння. Питання про протиправні діяння завжди викликало великий науковий та практичний інтерес. В.Б. Ісаков пропонує класифікувати неправомірні діяння за наступними ознаками:

- за ступенем суспільної небезпеки: злочини та проступки;
- за суб'єктом: діяння індивідів, організацій;
- за об'єктом: проти особи, суспільного і державного ладу, в сфері економіки і т.ін.;
- за галузями права: кримінальні, адміністративні, цивільні, трудові та інші;
- за формою вини: навмисні, необережні;
- за мотивом: хуліганські, корисливі та інші [3, с. 33].

На наш погляд, класифікацію правомірних діянь, також як і правопорушень, навряд чи можна вважати завершеною. Лише в науці кримінального права досягнуті певні успіхи у вивченні класифікації злочинів. Так, зокрема, М.І. Хавронюк, окрім класифікації злочинів за ступенем їх тяжкості (злочини невеликої тяжкості; злочини середньої тяжкості; тяжкі злочини; особливо тяжкі злочини) в основу їх класифікації покладає наступні критерії:

1) родовий об'єкт посягання, який є основою для визначення характеру суспільної небезпеки злочинів: виділяють двадцять видів злочинів – відповідно до назв розділів особливої частини КК України;

2) характер суспільно небезпечних наслідків: а) матеріального характеру (злочини, наслідком яких є майнова чи фізична шкода); б) нематеріального характеру (злочини, наслідки яких полягають у психологічній шкоді, що заподіюється особі, або створюють дисфункції у певних суспільних відносинах

– політичних, економічних, соціальних, правових тощо – і мають, таким чином, дезорганізаційний характер);

3) форма вини: а) умисні злочини; б) необережні злочини; в) злочини, які можуть бути вчинені як умисно, так і через необережність; г) злочини з так званою складною виною;

4) суб'єкт злочину: а) злочини із загальним суб'єктом; б) злочини із спеціальним суб'єктом;

5) наявність предмета злочину: а) злочини, обов'язковою ознакою складу яких є предмет; б) безпредметні злочини;

6) за характеристикою потерпілого можна поділити на злочини: із загальним потерпілим і злочини із спеціальним потерпілим, а за роллю потерпілого в обвинуваченні – на злочини: приватного обвинувачення (передбачені ст. 125, ч. 1 ст. 126 і, у певній частині, ст. 356 КК України); приватно-публічного обвинувачення (передбачені ч. 1 ст. 152 КК України); публічного обвинувачення (усі інші);

7) територіальна поширеність: а) злочини екстериторіального характеру; б) злочини, вчинені на території України; в) злочини, вчинені за межами України;

8) їх міжнародне визнання саме як злочинів: а) міжнародні злочини (злочини за міжнародним правом (це передбачені, зокрема, статтями 433-442 КК України злочини проти миру, воєнні злочини і злочини проти людяності); конвенційні злочини, тобто ті, склади яких встановлені на підставі положень міжнародних конвенцій (зокрема, це злочини, передбачені статтями 147, 149, 209, 215, 258, 266, 278, 284, 285, 307, 323, 333, 443-447 КК України)); б) інші злочини;

9) їх кримінологічна характеристика створює підстави для їх поділу за критерієм мотивації на насильницькі, корисливі тощо;

10) їх політико-економічна характеристика: політичні, фінансові та військові злочини [143, с. 54-57].

Низка цих класифікацій має значення для практики застосування кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, інші – переважно для теоретичних розробок проблем з кримінального права, кримінології, кримінальної статистики тощо. Виділення злочину як особливого виду неправомірної поведінки має суттєве значення, оскільки держава завжди вимагає суворого дотримання закону у всіх випадках, коли приводиться в дію механізм кримінальної репресії. Сучасне законодавство визначає злочин з точки зору матеріального змісту як суспільно небезпечне винне діяння, вчинене суб'єктом злочину, а з формальної точки зору як діяння, що передбачене кримінальним законом, що відповідає встановленому особливою частиною КК України складу злочину [128, с. 45]. Обидві ці ознаки – матеріальна та формальна – виділяють злочин як юридичний факт, що породжує кримінальні правовідносини з інших неправомірних вчинків, які можуть слугувати підставою для цивільної, адміністративної, дисциплінарної або іншої відповідальності. Із зовнішньої формально-юридичної сторони всі неправомірні діяння незалежно від суб'єктивного відношення до них особи (вини) та

наслідків їх вчинення створюють єдину групу. В цьому розрізі поняття «неправомірне діяння», «неправомірні поведінка», «протиправне діяння», «протиправна поведінка», «правопорушення» – синоніми.

Класифікація ж проступків потребує вдосконалення. Детальна класифікація правопорушень дозволить більш диференційовано підійти до цієї категорії юридичних фактів, глибше проаналізувати їх систему, осмислити юридичне значення кожного різновиду правовідносин.

Взявши за основу класифікаційний критерій юридичних фактів за вольовою ознакою (на події і діяння), і класифікаційний критерій за відношенням до права юридичних дій (на правомірні і протиправні), В.Ф. Тарановський у роботі «Енциклопедія права» вказує на можливість взаємного перехрещення цих критеріїв, які у підсумку дають чотиричленний склад класифікаційної схеми. За В.Ф. Тарановським юридичні факти, відповідно до цієї схеми, поділяються на: 1) правомірні юридичні події, або юридичні факти у вузькому значенні цього слова (це зовнішні події, що не містять у собі нічого неправомірного і спричиняють, незалежно від волі людей, встановлення, зміну або припинення юридичних відносин: народження, смерть, закінчення певного часу, зміна русла ріки, утворення нового острова); 2) правомірні юридичні дії або просто юридичні дії (це дозволені правом дії особи, які спрямовані на встановлення, зміну або припинення юридичних відносин: юридичні угоди, наприклад заповіт, відмова від спадщини, договір купівлі-продажу); 3) неправомірні юридичні події (це зовнішні події, супротивні вимозі юридичних норм, які спричиняють встановлення, зміну або припинення юридичних відносин, наприклад, обвал стіни, катастрофа поїзда, нещасний випадок на підприємстві); 4) неправомірні юридичні дії або правопорушення (заборонені юридичною нормою дії людей, причому як позитивні, так і негативні) [144, с. 166].

Наступний критерій класифікації юридичних фактів – *за спрямуванням волі на юридичні наслідки*. Особливого значення набуває розмежування правомірних юридичних дій за ознакою того, з яким елементом правомірних дій норми права пов'язують юридичні наслідки – з спрямуванням волі на правовий результат (юридичні акти), або з самим фактом вольової дії (юридичні вчинки), або ж, нарешті, об'єктованим результатом діяльності (результативні правові дії) [57, с. 168-171].

Найширшим і найоб'ємнішим поняттям серед правомірних дій є юридичні акти. Вони дійсно охоплюють надзвичайно широке коло самих різноманітних правових явищ. Сюди входять адміністративні акти, угоди, договори і таке інше. В єдиному понятті юридичного акту поєднуються, таким чином, дії, що в різному ступені виражають волю учасників і що впливають на їх поведінку. Тому, на наш погляд, необхідна подальша класифікація юридичних актів.

С.С. Алексєєв, пропонуючи класифікацію юридичних актів, виходить з системи права. Він розрізняє державно-правові акти, адміністративні акти, угоди, процесуальні акти, акти трудового права, сімейно-правові акти та інші. При цьому він визнає, що класифікація індивідуальних актів невичерпна в силу

їх виняткової різноманітності [57, с. 169]. Наприклад, О.Г. Мурашин звертає увагу на акти прямого народовладдя (вибори, референдум) як на особливий вид актів у структурі механізму правового регулювання [145, с. 18].

Класифікація за таким видом може, на перший погляд, здатися зрозумілою. Однак більш переконливою нам видається точка зору Р.О. Халфіної [37, с. 292], яка вважає, що при такій класифікації акти одного і того ж характеру можуть виявитися в різних підрозділах. Тому ми поділяємо думку про те, що класифікація повинна ґрунтуватися на загальному характері акту незалежно від того, якою галуззю права регулюються відносини, що виникають та розвиваються відповідно з актом. Виходячи з цього, можна виділяти адміністративний акт як загальне поняття, що охоплює акти, які виступають в ролі юридичних фактів в галузі державного, кримінального, цивільного й інших галузей права.

Залежно від характеристики суб'єктів, що вчиняють дії, юридичні акти можуть бути поділені на: а) акти суб'єктів приватного права (правочини); б) акти суб'єктів публічного права (акти цивільного законодавства, адміністративні акти, судові акти – рішення, постанови, ухвали тощо) [75, с. 79].

На нашу думку, доцільно поділити всі юридичні акти суб'єктів правоохоронної діяльності за аналогією також на дві великі групи. Першу групу утворюють акти суб'єктів правоохоронної діяльності публічного права. Ці акти являють собою накази, що тягнуть виникнення прав та обов'язків (по суті є юридичним фактом) зазвичай не у органа який видав акт, а у інших осіб. Ці акти видаються компетентними посадовими особами суворо у межах на підставі та відповідно до закону. Юридичні акти-накази за своїм змістом бувають двох видів: а) акти, що породжують права та обов'язки суб'єктів правовідносин (наприклад, акт про створення слідчо-оперативної групи); б) акти, що накладають певну юридичну відповідальність на правопорушників (наприклад, акт про накладання дисциплінарного стягнення). Друга група юридичних актів – акти суб'єктів правоохоронної діяльності приватного права. В зв'язку з передачею функцій окремих органів держави громадським організаціям останні також у встановлених законом межах можуть приймати власні акти (наприклад, укладання колективного договору). Це також волевиявлення окремих осіб, що надає певне право (наприклад, право на охорону приватного майна) або зобов'язує інших осіб (заява про факт злочину, скарга на незаконні дії посадової особи, що породжують обов'язок їх розгляду). Вони не носять характеру власного наказу, хоча обов'язково тягнуть за собою передбачені нормою правові наслідки. Найчастіше актами громадян та юридичних осіб є взаємні угоди сторін правовідносин про їх права та обов'язки (договори).

Важливе значення має поділ юридичних актів на односторонні та двохсторонні [146, с. 398]. Так, на думку М.М. Марченка, односторонній акт тягне за собою правові наслідки незалежно від волі інших осіб (заповіти, адміністративні акти, судові рішення та інші владні акти державних та

громадських органів). Двохсторонні юридичні акти потребують наявності згоди між двома особами або організаціями. Важливо при цьому, щоб воля обох сторін була виражена в єдиному акті, що породжує одні й ті ж самі наслідки (наприклад, вступ (прийом) у члени кооперативу).

Крім юридичних актів, в теорії права і галузевих науках юридичні факти прийнято ще поділяти на юридичні вчинки та результативні правові дії. Юридичний вчинок являє собою правомірну дію, з якою норма права пов'язує юридичні наслідки в силу самого факту вольової дії незалежно від того чи була спрямована ця дія на такі наслідки, чи ні. Таким чином, юридичні наслідки пов'язуються безпосередньо з самим фактом дії особи незалежно від її вольової спрямованості. Разом з тим, характеризуючи юридичні вчинки, слід мати на увазі, що вони можуть бути диференційовані залежно від «питомої ваги» в них вольового елемента, і їх можна поділити на вольові (цілеспрямовані) і не вольові [75, с. 80-81]. Результативна правова дія являє собою дію, з якою норма права пов'язує правові наслідки в силу досягнення ними (діями) відомого практичного результату, що виражається в об'єктивованій формі. В юридичній літературі тривалий час існувала дискусія з приводу місця в класифікації вчинків – результативних правових дій. Одні автори відносили їх до числа юридичних вчинків [23, с. 156-159], інші виділяють результативну правову дію в самостійну категорію юридичних фактів поряд з вчинками та актами [147, с. 51-52]. На наш погляд, необхідно підтримати думку В.Б.Ісакова, що результативні правові дії являють собою підвид юридичних вчинків, яким властивий ряд специфічних ознак [4, с. 426]. По-перше, правові наслідки пов'язують не з фактом діяльності, а з його об'єктованим результатом (винахід, відкриття і т. ін.). По-друге, законодавець відходить в даному випадку від суб'єктивної сторони дій. По-третє, (це витікає з попереднього), ці дії визнаються юридично значимими навіть у тому випадку, якщо їх вчинила недієздатна особа.

Наведену вище класифікацію видів юридичних фактів можна зобразити схематично.

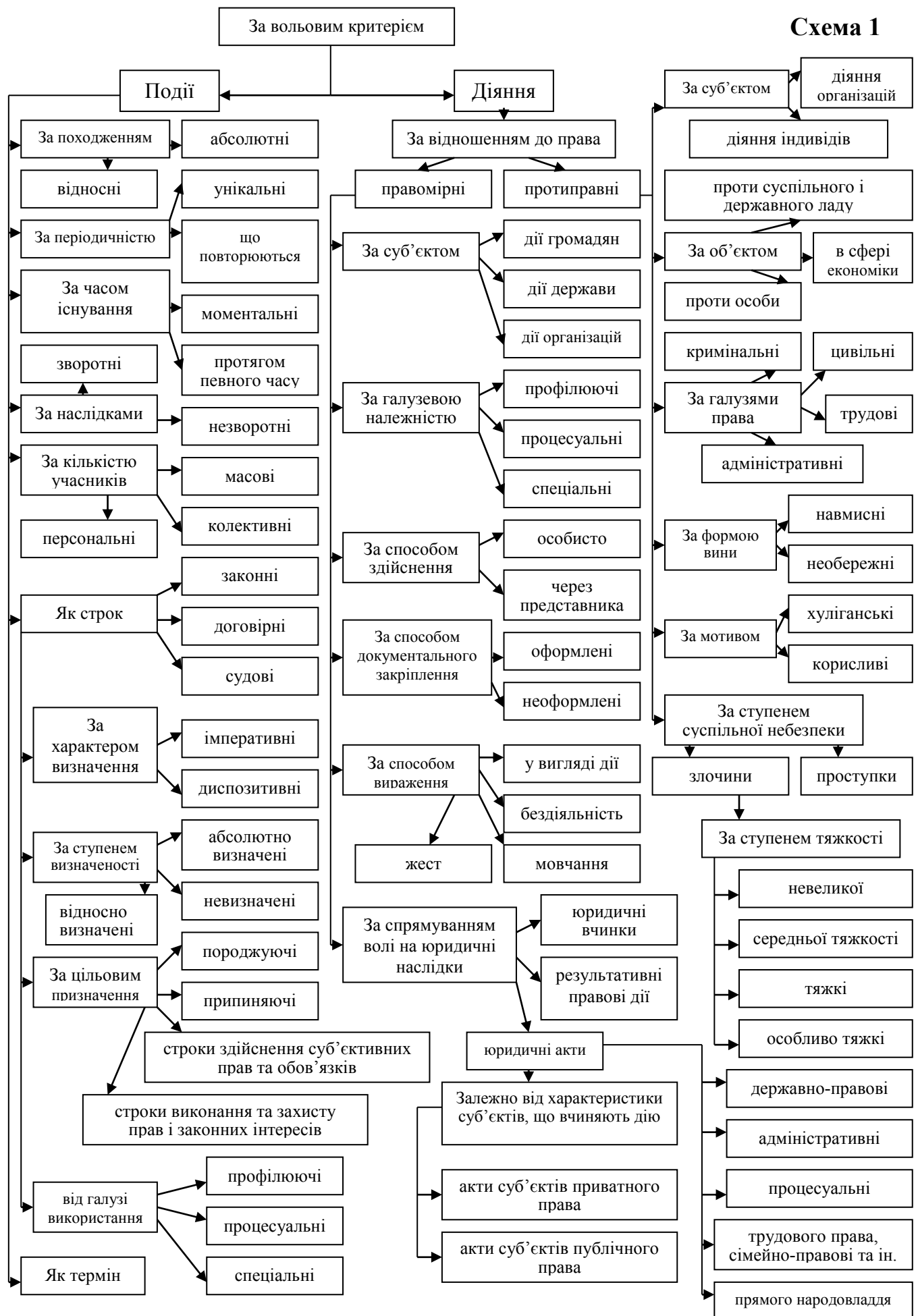

Схема 1

Юридичні факти в різних галузях права надзвичайно багатоманітні. Тому поряд з загальновизнаними, класичними критеріями класифікації юридичних фактів вчені галузевих юридичних наук пропонують свої варіанти класифікації. Такий підхід, за нашим глибоким переконанням, дуже виправданий і заслуговує всебічної уваги і заохочення, у зв'язку з тим, що розвиваючи галузеві науки, ми розвиваємо загальну теорію права. Взаєморозуміння і взаємне вивчення проблем породжує спільний розвиток; стимулює рух вперед, збагачує юридичну науку у цілому.

За характером наслідків вчені-цивілісти поділяють юридичні факти на такі що:

1) встановлюють право (з їх існуванням пов'язане виникнення правовідносин);

2) змінюють право (наявність цих фактів спричиняє зміну правовідносин, що вже існують);

3) припиняють право (це такі обставини, наявність яких призводить до припинення правовідносин, що вже існують);

4) перешкоджають виникненню або трансформації права (це обставини, наявність яких зумовлює правову неможливість виникнення, зміни, припинення тощо правовідносин. Наприклад, недієздатність фізичної особи є перешкодою для виникнення у неї цивільних прав і обов'язків внаслідок її власних дій);

5) поновлюють право (до них належать обставини, наявність яких спричиняє поновлення прав, що існували раніше (у випадку появи особи, яка визнана померлою, суд скасовує відповідне рішення, і фізична особа має право жадати від інших осіб повернення майна, що їй належить (ст. 48 ЦК)) [148, с. 78-79].

В адміністративному праві зазначену класифікацію доповнюють ще одним видом, а саме: юридичні факти, що призупиняють право [149, с. 102]. Це може бути тимчасове позбавлення певних прав за адміністративне правопорушення (наприклад, позбавлення права управління автотранспортними засобами на певний строк).

В свою чергу, ми поділяємо погляди Г.М. Чувакової, яка пропонує доповнити зазначену класифікацію змішаним видом юридичних фактів (наприклад факт смерті людини одночасно можна віднести до усіх вищенаведених класифікаційних видів), що допоможе вирішити колізійні питання [150, с. 24-25].

Наведений поділ юридичних фактів за характером наслідків наведено на схемі 2.

Схема 2

За характером дії. С.С. Алексєєв за характером дії поділяв юридичні факти на факти однократної (обмеженої) дії та стани [78]. Такої ж думки дотримуються і інші автори, наприклад, О.В. Барінов [151], Т.А. Синцова [49].

Факти однократної дії – це обставини, що мають юридичне значення лише в одному конкретному випадку. Вони існують дуже короткий відрізок часу і зникають, але за своє коротке «життя» встигають породити правові наслідки (народження, смерть, каліцтво, подання заяви, прийняття рішення та інше). В.І. Данілін і С.І. Реутов вважають, що правильно буде вести мову не про однократні, а про короткочасні факти [43, с. 16-17], так як однократна дія може бути тривалою. Хоча в цілому зазначені науковці й інші автори під «однократними» і під «короткочасними» розуміють одні і ті ж юридичні факти.

До фактів безперервної дії відносяться так звані факти-стани. Про їх існування говорять давно [152, с. 45-46]. «Право може змінюватися не тільки внаслідок скороминущих подій, – писав, наприклад, Є.М. Трубецький, – але і під впливом триваючих станів» [3, с. 34]. До станів відносяться громадянство, шлюб, родинні відносини, свояцтво, трудовий стаж, непрацездатність тощо. Факти-стани можуть відноситись як до фактів подій, так і фактів-дій.

Суперечки про юридичні факти-стани ведуться ще з радянських часів, однак в цих суперечках одностайної думки не має. Виходячи з припущення, що юридичні факти можуть бути поділені лише за вольовою ознакою (діяння та події), А.С. Стальгевич, Л.С. Явич та інші вчені намагались відобразити стани у вигляді третьої ланки класифікації [153, с. 31].

Юридичним станом було прийнято вважати складні юридичні факти, що характеризуються відносною стабільністю, тривалим періодом існування, властивістю в поєднанні з іншими юридичними фактами неодноразово викликати настання юридичних наслідків [57, с. 177].

Своєрідну та дуже цікаву позицію в цьому питанні займав С.Ф. Кечекьян, який вважав, що стан сам по собі не може розглядатись як вид юридичного факту. Юридичним фактом, який обумовлює виникнення, зміну та припинення правовідносин, є виникнення або припинення того або іншого стану, наприклад, вступ у шлюб, всиновлення, прийняття громадянства, укладання трудової угоди і таке інше. Все це юридичні факти, але вони цілком підходять під категорію юридичних дій або подій. Одні правовідносини можуть виникати в силу виникнення того чи іншого стану, інші можуть підганятися до будь-якого факту, що передує при наявності даного стану. Що стосується самого стану як якогось триваючого процесу, то він сам по собі ніяких правовідносин не породжує. Якщо відносити стани до числа юридичних фактів, то очевидно, що не можна класифікувати юридичні факти на дії, події та стани. Дії відрізняються від подій за тією ознакою, що перші залежать від людської волі, а другі – ні; стани відрізняються від дій і подій своїми тривалим характером, тобто за зовсім іншою ознакою [32, с. 173-174].

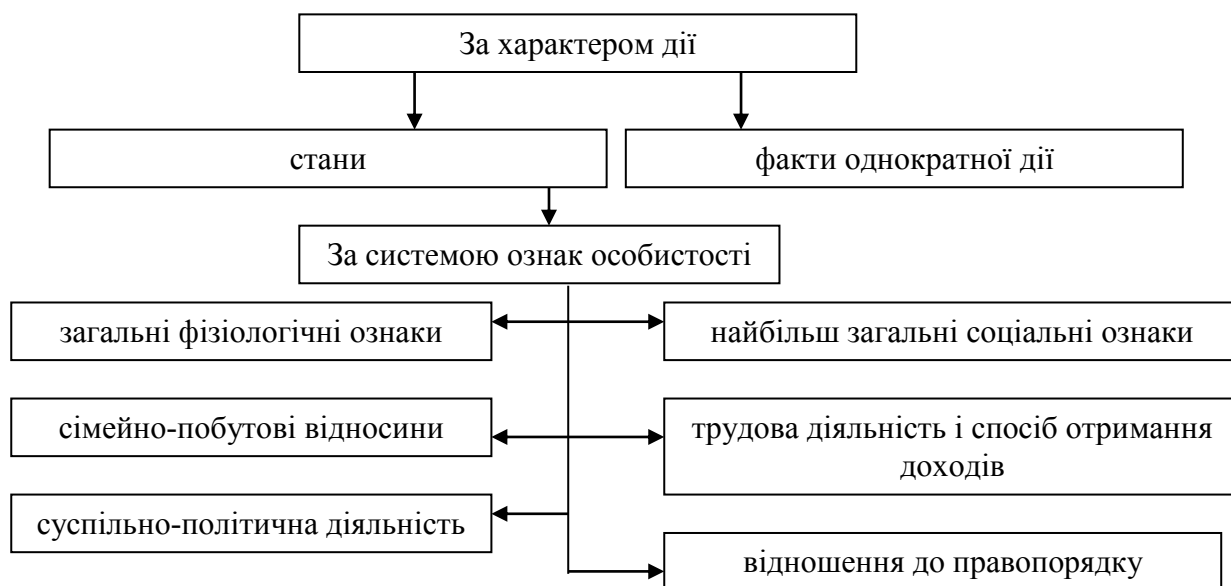
З урахуванням вище сказаного ми вважаємо, що найбільш правильну позицію в цьому питанні займають ті автори, які вважають, що стани можуть бути виділені в особливу групу юридичних фактів поряд з діями і подіями [24]. Стани необхідно розглядати як юридичні факти, що існують тривалий час, безперервно або періодично породжують певні правові наслідки. Пропозиція про доповнення двохчленної класифікації юридичних фактів за вольовою ознакою третім елементом – станом є неприйнятним, оскільки вона порушує одну з найважливіших вимог – вимогу єдності ознаки класифікації.

В правовій літературі класифікацію фактів-станів за системою ознак особистості наводить А.М. Костюков, виділяючи наступні стани, що характеризують:

- загальні фізіологічні ознаки особистості (стать, вік, здоров'я);
- найбільш загальні соціальні ознаки особистості (національність, громадянство, місце проживання);
- сімейно-побутові відносини (шлюб, наявність дітей);
- трудову діяльність і спосіб отримання доходів (робітник, службовець, студент, учень, знаходиться на утриманні);
- суспільно-політичну діяльність (обрання в органи влади і місцевого самоврядування, присвоєння почесних звань);
- відношення до правопорядку (судимість) [154, с. 60].

Класифікацію юридичних фактів за характером дії наведено на схемі 3.

Схема 3

За складом. Класифікацію юридичних фактів за складом на прості та складні не слід змішувати з їх поділом на однократної дії та стани. Поділ юридичних фактів за складом розкриває внутрішню будову юридичного факту. Прості юридичні факти – це конкретна фактична передумова, що складається з одного елементу – юридичного факту. Складні являють собою певну сукупність елементів одного юридичного факту, необхідну для настання правових наслідків. Прикладом складного юридичного факту може бути факт, що породжує правовідносини, які передують факту реєстрації юридичної особи. Елементами його є: рішення засновника про створення юридичної особи, статутні документи, заява, сплата мита. Для складних юридичних фактів характерні наступні ознаки: по-перше, вони повинні формуватися не менш чим двома елементами; по-друге, для них характерний як вільний порядок накопичення елементів, так і послідовний порядок; по-третє, складним юридичним фактам, за загальним положенням, не передують конкретні юридичні умови, так як вони тут набувають статусу елементів правостворюючої основи [112, с. 38].

Вбачається за доцільне детальніше зупинитися на такому виді складних юридичних фактів як фактичний склад.

У відповідності з одним з підходів накопичення фактичного складу носить юридичний характер, і поява одного елемента дає можливість формування наступного. Процес закінчується накопиченням всіх елементів складу [21, с. 123].

Під юридичним складом, зазначає М.А. Рожкова, необхідно розуміти поєднання юридичних фактів, в силу норми права необхідних для настання юридичних наслідків. Юридичний склад являє сукупність юридичних фактів, кожний з яких в інших випадках міг би виступати в якості самостійного

юридичного факту: наприклад договір купівлі продажу нерухомості і державна реєстрація [155, с. 17].

В юридичній літературі існує значна кількість визначень фактичного складу [153, с. 253]. Разом з тим, слід прийняти за основу визначення фактичного складу В.Б. Ісакова як системи юридичних фактів, передбачених нормами права, як підстави для настання правових наслідків (виникнення, зміни, припинення правовідносин) [24, с. 26]. А також урахувати висновки зроблені С.А. Зінченко: «юридичні (фактичні) склади як такі не утворюються в якості окремих ланок механізму правового регулювання. Зведені в механічну сукупність, вони неминуче розпадаються на цілком самостійні правові засоби, що відіграють певну роль в процесі руху права» [112, с. 36-37].

На нашу думку, викладене свідчить про те, що науковці вживають поняття юридичний склад та фактичний склад як синоніми. Тому в подальшому ми будемо використовувати поняття юридичний (фактичний) склад.

Юридичний (фактичний) склад являє собою комплекс різнорідних, самостійних соціальних ситуацій, кожна з яких може мати значення особливого юридичного факту. По цій причині юридичний (фактичний) склад необхідно відрізняти від складового юридичного факту, тобто від обставин, які мають складну будову і, відповідно, можуть бути виражені в різних характеристиках, але які весь час залишаються одним фактом. Такими складовими обставинами, що мають цілу сукупність взаємопов'язаних характеристик, є наприклад, правопорушення. Юридичний (фактичний) склад хоч і включає в себе декілька юридичних фактів, але не являє собою їх суму. Різні факти, що утворюють його, взаємопов'язані один з одним і неоднозначні. Це проявляється у тому, що, по-перше, кожен з елементів юридичного (фактичного) складу являє собою певний вид юридичного факту (дія або подія, триваючий стан або конкретне волевиявлення і т.ін.), які лише у сукупності спричиняють виникнення відповідного суб'єктивного права; по-друге, для виникнення юридичного (фактичного) складу характерна часова послідовність в настанні фактів; по-третє, в кожному юридичному (фактичному) складі слід виокремлювати головний, стрижневий юридичний факт; по-четверте, особливе значення в юридичному (фактичному) складі має завершальний факт, при наявності якого виникають відповідні правовідносини [135, с. 31-39].

Інша важлива риса юридичного (фактичного) складу полягає у тому, що соціальні ситуації, які входять до нього, утворюють цілісну систему. За характером зв'язку елементів юридичні (фактичні) склади поділяють на прості, складні та змішані.

Вільні («прості») – це комплекси фактів, між якими існує вільний, не стійкий зв'язок: факти в складі можуть накопичуватися в будь-якому порядку, важливо лише, щоб в деякий момент вони опинилися разом.

Пов'язані («складні») – це система фактів, між якими існує послідовна обумовленість, стійка залежність: факти в складі повинні накопичуватися в жорсткому, суворо визначеному порядку [24, с. 17-18].

Змішані – це система фактів, зв'язок між якими є частково «вільною», а частково жорсткою. Так, при пенсійному забезпеченні до певного моменту факти можуть накопичуватись в будь-якому порядку, а потім факти повинні накопичуватись в суворо визначеній послідовності: односторонній акт громадянина з заявою про призначення пенсії плюс владний акт компетентного органу державного забезпечення.

За своїм об'ємом юридичні (фактичні) склади можуть бути поділені на завершені і незавершені.

Завершені – це склади, в яких закінчений процес накопичення юридичних фактів. Вони породжують кінцеві юридичні наслідки – відбувається виникнення, зміна або припинення правовідносин.

Незавершені – це склади, в яких процес накопичення юридичних фактів не завершений. Вони можуть породжувати лише проміжні правові наслідки.

Класифікація юридичних (фактичних) складів за ознакою їхньої складності на три види (склади з незалежним накопиченням елементів; склади з послідовним накопиченням елементів; склади, побудовані з використанням різних структурних принципів) запропонована В.Б. Ісаковим [24, с. 30-46] дозволяє використовувати позитивні сторони різних точок зору вчених, зокрема, наполягання С.Ф. Кечекьяна [32, с. 161], О.О. Красавчикова [23, с. 62] на тому, що накопичення елементів у фактичному складі не носить юридично значущого характеру, та аргументи О.С. Іоффе, З.Д. Іванової, які вважають, що накопичення елементів фактичного складу носить юридично значущий характер.

Наступна класифікація юридичних (фактичних) складів відповідає однойменному поділу юридичних норм. Це – поділ за ступенем визначеності складів на: а) визначені і б) відносно визначені (або бланкетні) [57, с. 182]. Визначені – це склади, всі елементи яких є у суворому сенсі юридичними фактами, і усі вони цілком передбачені у гіпотезах юридичних норм [68, с. 107]. Відносно визначені (бланкетні) – це склади, що не цілком передбачені в юридичних нормах; у нормі зазначені лише фактичні передумови індивідуальних актів, юрисдикційним же органам надається можливість у порядку індивідуального регулювання вирішувати юридичні питання, що відносяться до даних правових наслідків з урахуванням конкретних обставин справи [23, с. 73-75].

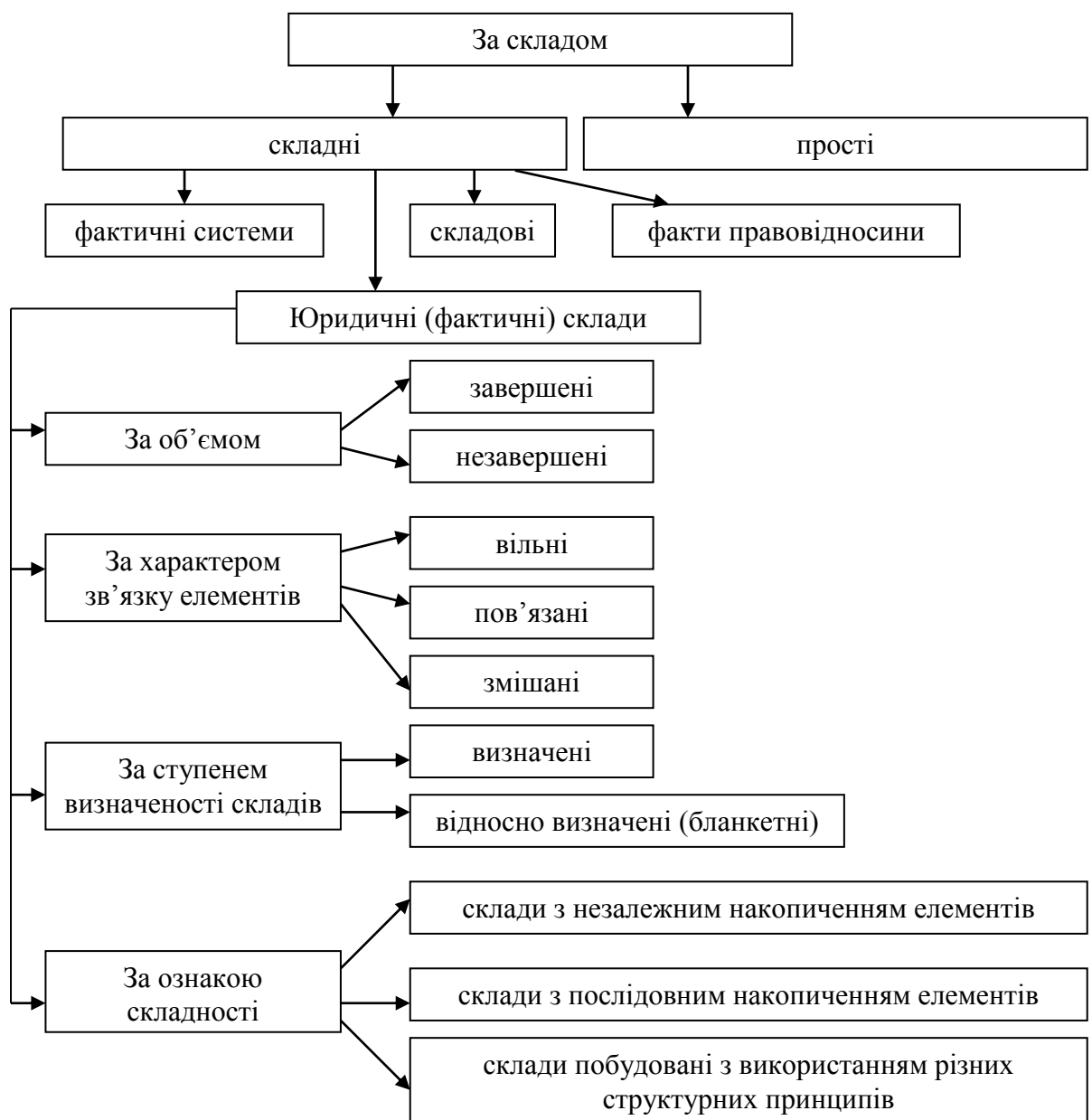
Поряд з юридичними (фактичними) складами в розглянутому вище значенні у правовій дійсності зустрічаються і більш складні з'єднання юридичних фактів. Такими є, наприклад, описані в літературі великі фактичні системи – групи юридичних фактів і складів, що пов'язані галузевими і міжгалузевими інститутами, галузями права і системою права в цілому [24, с. 60-61].

Поряд із юридичним (фактичним) складом виокремлюють також факти-правовідносини. Такі факти-правовідносини, як зазначають прихильники цієї позиції, відображають правовий зв'язок в узагальненому вигляді [149, с. 103]. Юридичне значення має, як правило, факт існування (чи відсутності) тих чи

інших правових відносин. Так, наприклад, відповідно до ЗУ «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» для одержання пільг військовослужбовцю необхідно перебувати на дійсній військовій службі тощо [156]. Факти-правовідносини – це похідні юридичні факти, вторинні стосовно визначеної групи соціальних обставин. Їх «юридична надійність» значною мірою залежить від досконалості юридичного механізму утворення правовідносин. Якщо цей механізм не забезпечує належного рівня законності у виникненні правовідносин, то використання такого факту в наслідку буде мати перенесення помилки в нову сферу суспільних відносин. Це зобов'язує бути дуже обережним у використанні фактів-правовідносин, передбачати засоби контролю у складах, що включають цей факт [66, с. 31].

Класифікацію видів юридичних фактів за складом зображено на схемі 4.

Схема 4

За формою прояву юридичні факти поділяються на два види: позитивні та негативні.

Позитивні юридичні факти – це обставини, з наявністю яких норми права пов’язують певні наслідки. Як зазначає С.С. Алексєєв, це «факти, які являють собою реально існуючі чи, що існували в цей момент явища дійсності» [11, с. 159]. Такими є, наприклад, юридичні акти, більшість протиправних дій, стихійні явища.

Негативні юридичні факти – це обставини, з відсутністю яких норми права пов’язують певні правові наслідки. Наприклад, відсутність у особи хвороби, що перешкоджає вступу до навчального закладу системи МВС – негативний юридичний факт, так як правові наслідки пов’язані саме з відсутністю деякого явища.

Класифікація юридичних фактів на позитивні і негативні має значення для вирішення деяких питань в процесуальних галузях права, що пов’язані з процесом доказування.

Так, наявність вини особи, що завдала шкоди, як і наявність вини особи, що вчинила злочин, є однією з підстав відповідно правовідносин по відшкодуванню шкоди і кримінальних правовідносин з призначення покарання. Наявність вини – позитивний юридичний факт.

Тільки в кримінальному праві необхідно довести наявність цього юридичного факту (до його встановлення судом особа в силу статі 62 Конституції України вважається невинуватою), а в цивільному процесі, навпаки, особа, що завдала шкоди повинна довести відсутність вини (так як наявність вини особи, що завдала шкоди презумується ч. 2 ст. 1166 ЦК України).

При дослідженні класифікації юридичних фактів слід врахувати і наявність так названих презумпцій та фікцій.

Професор П.М. Рабінович пропонує класифікацію юридичних фактів за онтологічним (пізнавальним) статусом і відповідно розрізняє: факти (акти), які обґрунтовані обставинами: а) реальними б) уявними (презумпціями) [97, с. 85]. Переконаність учасників правовідносин в існуванні або відсутності юридичних фактів може ґрунтуватися на очевидності існування або відсутності факту, доведеності наявності або відсутності факту та презумпції наявності або відсутності факту.

Правовою презумпцією називають закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів, яке може привести до певних юридичних наслідків. Презумпції розрізняють:

- презумпції що не можуть бути спростовані (неспростовні) – це такі припущення щодо існування повного факту, які не потребують доведення і не підлягають сумнівам, спростуванню (наприклад, презумпція недієздатності неповнолітньої особи);

- презумпції що можуть бути спростовані (спростовні) – це такі припущення щодо існування певного факту, які мають юридичне значення доти, доки щодо цього факту не буде встановлено інше (наприклад, презумпція невинності особи, презумпція батьківства).

Презумпції також поділяються за сферою обігу на загально-правові та галузеві:

- загально-правові презумпції визнаються такими, що мають значення юридичних фактів у всіх галузях права (наприклад, презумпція знання опублікованих законів);

- галузеві презумпції діють в межах будь-якої однієї галузі (наприклад, цивільно-правова відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки, який завдав шкоди особі або її майну; його вина передбачається, якщо шкода не була викликана грубою необережністю або умислом потерпілого).

Л.І. Спирідонов поділяє презумпції за ступенем їх обов'язковості на юридичні та фактичні [157, с. 200]. До першого виду зазначений автор відносить презумпції, які прямо закріплені в юридичних нормах і тому безумовно обов'язкові для усіх (наприклад, якщо дитина народилася в зареєстрованому шлюбі, презумується, що його батьком є законний чоловік його матері. Фактичними є ті презумпції, які не отримали закріплення в праві. Так, презумпція наявності права власності у власника речі прямо в законодавстві не закріплена, тому, якщо хтось виявить бажання відібрати цю річ у власника, йому доведеться довести в суді, що в нього є титул права власності на предмет спору.

Правові презумпції, за субординацією в правовому регулюванні, можна поділити на матеріально-правові та процесуально-правові. Перші містять правові положення про наявність (відсутність) певного юридичного факту при існуванні інших фактів, які можуть мати відношення до іншого суб'єкта цих правовідносин або невизначеного кола осіб; служать передумовою для існування процесуальної презумпції; вступають в дію тільки при доведенні умов їх застосування; завжди можуть бути спростовані шляхом доведення про відсутність фактів, при наявності яких вони застосовуються.

Процесуально-правові презумпції виключають необхідність доказування для винесення рішення або вказують суб'єкта, на якого покладається тягар доказування під час розгляду юридичної справи, чим встановлюється порядок застосування норм процесуального права; мають передумовою матеріально-правову презумпцію; завжди витікають з правової норми і розподіляють тягар доказування суворо визначено, а не приблизно; не можуть бути спростовані, якщо матеріально-правова презумпція є неспростовною.

Необхідно врахувати, що в законодавстві більшості країн континентальної Європи в правових нормах матеріальні і процесуальні види презумпцій тісно переплітаються, причому кожна галузь права має конкретний "набір" презумпцій. Наприклад, в законодавстві багатьох країн закріплена така презумпція, як презумпція вини. Вина визнається обов'язковою умовою для застосування заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань або у випадку заподіяння шкоди. Хоча, у презумпції вини є винятки, але все ж загальним правилом є наступне: неодмінною передумовою договірної відповідальності є вина боржника.

Класифікація презумпцій наведена на схемі 5.

Схема 5

Своєрідним юридичними фактами є і юридичні фікції. Юридична фікція була відома ще римському праву (*fictio* – вигадка). Р. Ієрінг характеризував її як «юридичну неправду, освячену необхідністю»; вона дозволяє уникати труднощів, замість того, щоб переборювати їх і, являє собою свого роду, «технічний обман» [158, с. 212]. О.А. Курсова пропонує дефініцію юридичної фікції як засобу юридичної техніки, за допомогою якої конструюється явно не існуюче положення (відношення або стан), що визнається існуючим, володіє імперативністю, яке відіграє роль відсутнього юридичного факту в ситуації незаповнюваної невідомості, що закріплене нормою права [159, с. 14-15]. Приклад юридичної фікції наведений в ч. 3 ст. 46 ЦК України, яка встановлює: «Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це». Визнання громадянина безвісно відсутнім, померлим, неосудним та інші схожі обставини – це юридичні факти, з якими пов'язані виникнення, зміна або припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. І будь-яка невизначеність в їх наявності або відсутності недопустима. Фікції виконують двояку функцію в правовому регулюванні. З одного боку, вони – юридичні факти, а з іншого – регулятори суспільних відносин [160, с. 35-36]. Тому фіктивне законодавче встановлення та закріплення таких положень є не тільки виправданим, але і необхідним в правовій системі.

Найбільш повно, на наш погляд, класифікація юридичних фікцій наведена в роботах російської вченої О.А. Курсової. Зазначений автор виділяє наступні види фікцій:

За метою використання, застосування:

1. Легальні:

1.1. В залежності від їх обумовленості тими чи іншими реаліями:

1.1.1. породжені реаліями юридичної науки:

- статичні (поняття юридичної особи, екстериторіальність і т.ін.);
- динамічні (наприклад, ч. 2 ст. 435 ЦК Російської Федерації зазначає «якщо повідомлення про відкликання оферти надійшло раніше або одночасно з самою офертою, оферта вважається не отриманою»).

1.1.2. породжені антропогенними факторами (наприклад, ч. 1 ст. 229 СК України «Право усиновлювача бути записаним матір'ю, батьком дитини» зокрема, особа, яка подала заяву про усиновлення, може виявити бажання бути записаною у Книзі реєстрації народжень матір'ю, батьком дитини або повнолітньої особи).

1.2. За галузевою ознакою:

1.2.1. матеріальні:

- цивільно-правові (фіктивне банкрутство, фіктивний правочин);
- сімейно-правові (фіктивний шлюб, фіктивне усиновлення) та ін.

1.2.2. процесуальні:

- цивільно-процесуальні (зміна адреси під час провадження по справі);
- кримінально-процесуальні (фікція істини в кримінальному процесі) та ін.

2. Негативні (або фікції «тіньових» технологій – різні фіктивні конструкції, що використовуються в протиправних цілях):

- фіктивні події;
- фіктивні стани.

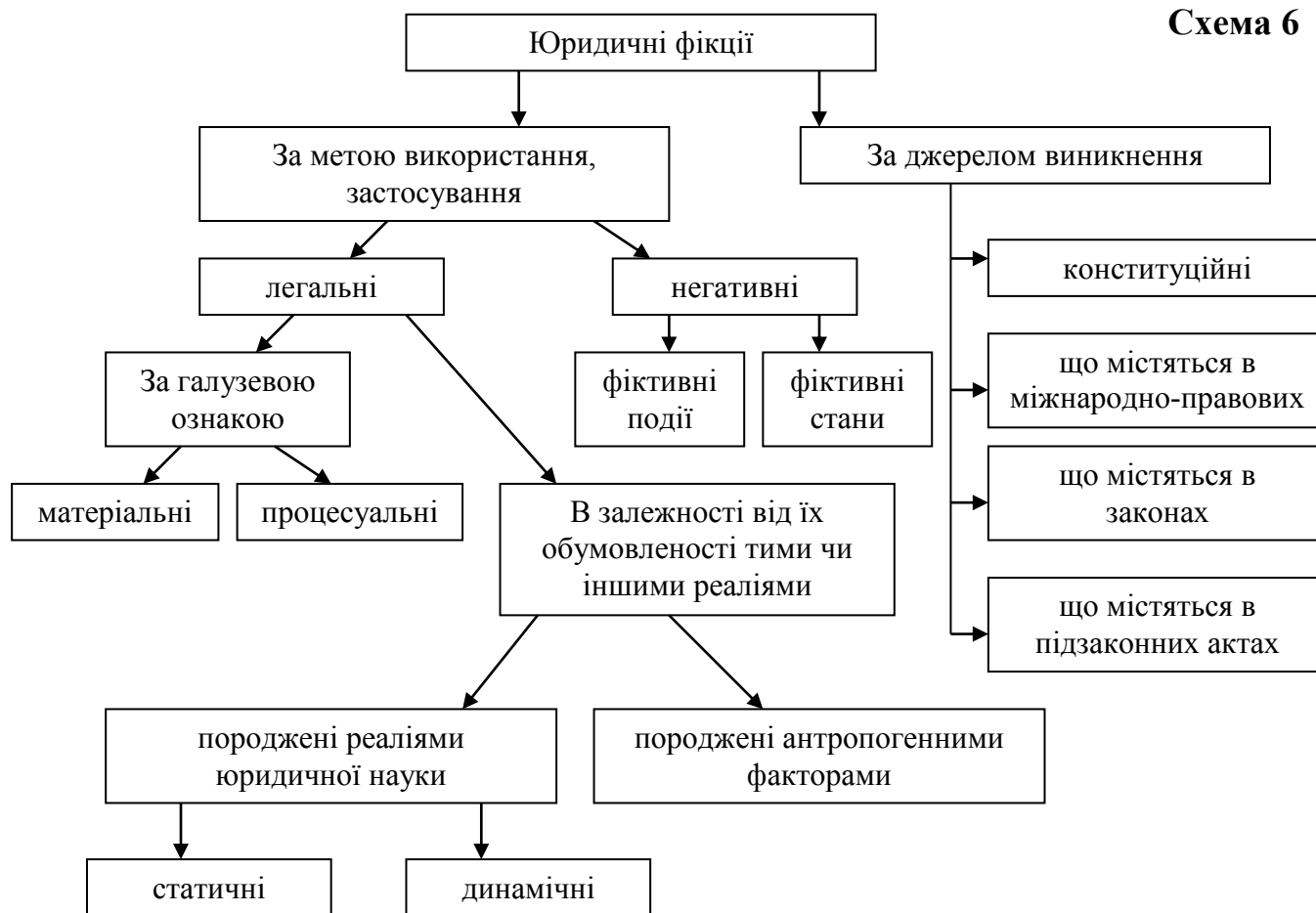
За джерелом виникнення:

- конституційні;
- що містяться в законах;
- що містяться в підзаконних актах (у тому числі відомчих та локальних).

Разом з тим, юридичні фікції виникають не тільки на рівні національного законодавства, тому, на нашу думку, доречно виділити також фікції, що містяться в міжнародно-правових актах (наприклад, фікція загальної волі держави або фікції державоподібних утворень).

Класифікація юридичних фікцій наведена на схемі 6.

Схема 6

Правові презумпції та фікції явища схожі в окремих моментах, навіть за певних обставин можуть сполучатися одна з одною, але в той же час досить різнопорядкові, щоб ототожнювати їх. Так, З.М. Черніловський в своїй статті приводить досить цікавий приклад подібного сполучення з французького права, в якому передбачається, що у випадку одночасної загибелі чоловіка та дружини в авіаційній або автомобільній катастрофі, чоловік вважається померлим першим, його майно переходить до дружини, а від неї – до її родичів. Таким чином, заснована на медичній статистиці презумпція більшої тривалості життя жінок перетворюється в даному випадку в юридичну фікцію [161, с. 104].

Поряд з презумпціями та фікціями як юридичні факти в науковій літературі виокремлюють правові аксіоми [54, с. 121-129]. Правові аксіоми представляють собою самоочевидні інститути, що не потребують доказів. За своєю соціальною природою вони відображають вже достовірні знання, що вироблені людством і зафіксовані в нормах права, або такі, що витікають з їх змісту. Це «найпростіші юридичні судження емпіричного рівня, що склалися в результаті багатовікового досвіду соціальних відносин і взаємодії людини з навколишнім середовищем» [245, с. 38]. Аксіома в сфері юриспруденції, на наш погляд, це припущення про фрагменти дійсності (об'єктивно-реального буття світу) в часі, просторі, русі, їх адекватності гіпотезам правових норм (юридичним фактам). Соціальна цінність аксіом полягає у тому, що вони

використовуються не тільки як докази, але і впливають на долю інших юридичних фактів в їх складних складах. Тобто їх діалектика така, що використовуючи системний підхід в правозастосуванні, з їх допомогою як своєрідного орієнтиру можна вибудувати цілу систему аксіом, але вже іншого порядку.

Теорія та правозастосовча практика опираються на аксіоми як на докази, вихідні засади. В загальній теорії права і галузевих юридичних науках таких положень багато. Окремо взяті або у сукупності вони виступають юридичними фактами, породжуючи відповідні наслідки (будь-які сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого або платника податків; закон зворотної сили не має; що не заборонено, те дозволено; один свідок – не свідок і т.п.). Саратовська юридична школа всі ці аксіоми визнає юридично значимими категоріями, що виконують регулятивну функцію в механізмі правового регулювання [54, с. 121].

Юридичні аксіоми відрізняються від правових презумпцій тим, що, по-перше, аксіоми неспростовні, а презумпції навпаки, можуть бути спростовані, по-друге, аксіома містить стверджувальні або заперечувальні судження, являючи собою очевидні і достовірні знання, а презумпція таких властивостей не має – це лише приблизне узагальнення, що підтверджує (спростовує) знання про клас фактів, про нові знання, наукове передбачення [162, с. 48].

Таким чином, правові презумпції, юридичні фікції та юридичні аксіоми, будучи юридичними фактами, не тільки створюють сприятливу обстановку в правотворчості та правозастосовчій практиці, але і є підставами складних правовідносин із захисту і охорони прав та законних інтересів особи, суспільства і держави, в чому і полягає їх соціальна цінність.

Різновидом юридичних фактів є розрахункові юридичні факти [4, с. 430]. Це коефіцієнти, індекси, що розраховуються на основі деяких первинних фактичних обставин і які служать підставою для виникнення прав на винагороду, надбавку або знижку тощо. Використання формалізованих розрахунків в банківських, страхових відносинах, в системах заробітної плати, у деяких видах угод звертає увагу на цю категорію юридичних фактів.

В.М. Синюков пропонує класифікувати ще юридичні факти за змістом факту на: факти – власне дії, вчинки, явища; факти-оцінки (добре, погано, позитивний, негативний та ін.); факти-дефініції; факти – юридичні принципи [27, с. 162].

На нашу думку, слід акцентувати увагу на класифікаційному критерії юридичних фактів, який є характерним для правоохоронної діяльності, а саме: за властивістю до збереження об'єктивної форми вираження. Запропонований класифікаційний критерій в науці теорії держави та права не виділявся, однак він має суттєве значення для ряду процесуальних та прикладних юридичних наук (кримінальний процес, криміналістика і т.ін.)

На підставі цієї ознаки можна виділити наступні юридичні факти:

– юридичні факти, що зберігають об'єктивну форму протягом відносно тривалого часу (договір про надання охоронних послуг і т.ін.);

– юридичні факти, що не зберігають об'єктивну форму (усні висловлювання в яких принижується людська гідність особи, що призвели до її самогубства і т.ін.);

– юридичні факти-сліди (сліди від удару блискавки, протокол голосування, слід волочіння тіла, сліди побиття), що дозволяють зробити висновок про наявність відображених юридичних фактів.

Підводячи підсумки необхідно підкреслити, що класифікація юридичних фактів дозволяє глибше проникнути до властивих їм рис, збагнути специфіку їхнього функціонування в механізмі правового регулювання, забезпечити більш чітку позицію законодавця й осіб, які застосовують правові нормативи при прийнятті рішень. Класифікація полегшує роботу з юридичними фактами при їх вивченні, встановленні та доказуванні. Крім того, за основу класифікації юридичних фактів можуть бути взяті і інші критерії, що не розглянуті в цьому підрозділі, головне, щоб ці критерії дозволяли розглядати юридичні факти не як ізольовані явища, а як фрагменти дійсності в контексті ситуації, всередині якої вони сформувались. В цілому ж, як і юридичні факти, їх класифікація є динамічним правовим утворенням, тому вона потребує подальшого розвитку та вдосконалення для вирішення різноманітних теоретичних та практичних завдань і, в першу чергу, для удосконалення всієї системи правового регулювання.

Також слід зазначити, що найбільше теоретичне і практичне значення в сфері здійснення правоохоронної діяльності має поділ юридичних фактів за вольовою ознакою, бо він пов'язаний з поведінкою людей в суспільстві, з проявом їх волі. Наявність або відсутність волі особи в юридичному факті, характер волі, її спрямованість має вирішальне значення для визначення правових наслідків цих фактів.

ВИСНОВКИ

Комплексний підхід до досліджуваних проблем, підбір методів проведення наукового дослідження, аналіз законодавства і використання досягнень як загальної теорії права, так і різних галузевих наук – все це дозволило сформулювати ряд висновків, які, як представляється, можуть мати і теоретичне і практичне значення. Не претендуючи на остаточне вирішення окреслених у монографічному дослідженні проблем, автор пропонує власні погляди на деякі питання теорії юридичних фактів.

1. У формуванні та розвитку юридичних фактів можуть бути виокремлені такі основні періоди:

- зародження юридичних фактів як підстав виникнення правовідносин у римському праві (II–III ст.);
- поява дефініції юридичних фактів та розвиток теорії юридичних фактів європейським вченими-юристами (початок XIX ст.);
- формування теорії юридичних фактів у контексті загального розвитку правової науки Російської імперії протягом другої половини XIX – на початку XX ст.;
- спроба формування своєрідної радянської теорії юридичних фактів на протязі існування СРСР (друга половина 20-х років XX ст. – друга половина 80-х років XX ст.);
- розвиток теорії юридичних фактів у вітчизняній правовій думці після набуття Україною незалежності (90-ті роки XX ст. – теперішній час).

2. Визначається, що методологія пізнання юридичних фактів спирається на фундаментальні розробки їх базового поняття «факту». Категорія «факту» розглядається крізь призму етимології, філософії та досліджується з урахуванням особливостей, притаманних науковому факту. Етимологічний аналіз терміна «факт» дозволив зробити висновок, що він уживається в двох полярних значеннях: як деякий елемент об'єктивної реальності і як форма більш чи менш достовірного знання про події та процеси об'єктивної реальності. У ході філософського аналізу встановлено, що «факт є форма знання», але це висловлювання стає ідеалістичним, за умови розгляду знання як довільного продукту активності суб'єкта, якщо й обмеженого, то тільки іншими продуктами діяльності суб'єкта і, навпаки, стає матеріалістичним у разі тлумачення знання як віддзеркалення об'єктивної реальності. Особливості наукового факту пов'язані з його структурою, що має чотири шари: об'єктивну й інформаційну складові, практичну та когнітивну детермінацію факту. Ці положення дозволили констатувати, що факт є формою знання про фрагмент об'єктивного реального буття світу в часі, просторі, детермінований і пізнаний людиною за допомогою категоріального апарату теоретичної системи і залучений в її орбіту.

Розкриттю змісту юридичного факту сприяв гносеологічний, аксіологічний, ситуаційний підходи та розгляд юридичного факту з позицій науки синергетики. Відповідно до гносеологічного підходу зазначається, що в будь-якого юридичного факту є реальний аналог у суспільному житті, який виступає стосовно нього первинним. Відповідно, юридичні факти, у зв'язку з цим, оцінюються як похідні, вторинні елементи процесу пізнання. Аксіологічний підхід дозволив акцентувати увагу на практичному значенні та науковій цінності юридичних фактів, які полягають у тому, що юридичні факти пов'язують право з життям, а також, що це не просто інструмент вирішення тих чи інших соціальних завдань, а оптимальний спосіб вираження соціальної цінності права як регулятора суспільних відносин. Питома риса ситуаційного підходу до вивчення юридичних фактів – намагання розчленувати складні об'єкти на прості частини та звести залежності між елементами складних систем до зв'язків механічного типу. Досліджуючи юридичний факт з позиції науки синергетики ми дійшли висновку, що синергетика має справу з конкретними системами, для юриспруденції – це правова система, а однією з її мікроструктур є правовідносини. Відповідно «параметром порядку» цієї мікроструктури є не що інше, як юридичний факт. Особливо коли врахувати, що найпродуманіша й найоптимальніша модель правових наслідків не принесе бажаного результату, якщо вона не буде пов'язана з точно окресленим колом фактичних обставин. Зазначається, що найкращим варіантом формування юридичного факту є виділення фрагменту дійсності, який має значення для суб'єктів права і викликає їх інтерес детермінований соціальними причинами і, в подальшому, фіксується в нормативно-правовому акті, тобто йому надають правової форми. Однак, згідно з положеннями науки синергетики, їх дія буде багато в чому непередбачуваною, оскільки система юридичних фактів еволюціонує у своєму розвитку. Спочатку це відносна самостійність і однорідність її елементів зі слабким зв'язком та диференціацією. На наступних етапах елементи складу юридичних фактів інтегруються, вступають у протиріччя, заперечують один одного і т.д., що аргументується складом та динамікою правоохоронних та інших правовідносин.

3. Визначено, що класифікація юридичних фактів, певною мірою, підводить підсумок проведеного дослідження, оскільки систематизує його результати, приводить їх у ту форму, яка дозволяє їм виступити основою та методом подальших наукових пошуків. Класифікація юридичних фактів виконує такі функції: систематизаційну, пояснювальну, евристичну, прогностичну, практичну.

Різними авторами в різні періоди було запропоновано велику кількість підстав для класифікації юридичних фактів у праві. Першу класифікацію юридичних фактів у юридичній науці запропонував Ф.К. Савіньї. Йдеться про поділ юридичних фактів на події і дії, і наступне розмежування дій на вчинки і волевиявлення, причому останні поділяють на односторонні і двохсторонні. Пізніше класифікація, запропонована Ф.К. Савіньї, була доповнена спеціальною вказівкою на дії, що суперечать нормам права або

правопорушення. У подальшому в самостійну групу були виділені фактичні склади. Сучасними класичними критеріями класифікації юридичних фактів є: 1) вольовий; 2) відношення до права; 3) спрямованість волі на правові наслідки.

У ході дослідження окреслено важливі практичні аспекти класифікації юридичних фактів зокрема, у сфері правоохоронної діяльності, встановлено, що найбільше теоретичне і практичне значення має поділ юридичних фактів за вольовою ознакою, бо він пов'язаний з поведінкою людей у суспільстві, з проявом їх волі. Наявність або відсутність волі особи в юридичному факті, характер волі, її спрямованість мають вирішальне значення для визначення правових наслідків цих фактів.

Класифікаційним критерієм юридичних фактів, який, на думку автора, також характерний для правоохоронної діяльності, є поділ юридичних фактів за властивістю до збереження об'єктивної форми вираження. Зазначений критерій класифікації в теорії держави та права не виділявся, однак має суттєве значення для низки процесуальних і прикладних юридичних наук (кримінальний процес, криміналістика тощо). За властивістю до збереження об'єктивної форми вираження виділяються такі юридичні факти: а) юридичні факти, що зберігають об'єктивну форму протягом відносно тривалого часу (договір про надання охоронних послуг і т.ін.); б) юридичні факти, що не зберігають об'єктивної форми (усні висловлювання, у яких принижується людська гідність особи, що призвели до її самогубства і т.ін.); в) юридичні факти-сліди, що дозволяють зробити висновок про наявність відображених юридичних фактів (сліди від удару блискавки, слід волочіння тіла, сліди побиття і т.ін.).

Як юридичні факти аналізуються такі специфічні юридичні конструкції: фактичні системи, факти-правовідносини, презумпції, фікції, правові аксіоми.

У роботі наводяться й інші критерії класифікації юридичних фактів та відповідні приклади, що обґрунтовують те чи інше їх групування.

4. Слід відмітити, що незважаючи на наявність значної кількості наукових досліджень проблематики юридичних фактів загальною рисою є певне відставання доктрини юридичних фактів в зв'язку з фундаментальними змінами в сфері конституційного, цивільного, кримінального і інших галузей права. Слід також констатувати, що на сьогоднішній день в підручниках з теорії держави та права лише відтворюються розроблені в минулому питання юридичних фактів. Все це свідчить про існуючі прогалини в науковому забезпеченні юридичних фактів в цілому.

5. На підставі проведеного дослідження пропонується визначення поняття юридичного факту. Це фрагмент соціальної ситуації (або не існуюча соціальна ситуація, або припущення стосовно неї), що має значення для суб'єктів права в зв'язку з реалізацією їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, властивості якої описані у тексті нормативно-правового акта як знання про умови, за наявності яких здійснюється реалізація норми (норм) права.

Найважливіша перевага наведеної дефініції, на нашу думку, полягає у тому, що в ній відображені усі стадії її розвитку: від аналізу конкретних явищ

до їх абстракції – поняття, а від нього до тієї реальної дійсності, з якої починалося пізнання.

Наведене зовсім не означає, що розробка комплексу проблем, зазначених як предмет дослідження, повністю завершено. Всі аспекти багатогранної, складної і важливої проблеми юридичних фактів неможливо розглянути в одній праці, що зумовило виклад деяких з них у постановочному аспекті, з метою привернути увагу до них інших дослідників. Результати монографічного дослідження можуть слугувати підґрунтям для подальшої розробки концептуально важливої проблеми теорії юридичних фактів. Монографія стане в нагоді спеціалістам практикам, а також студентам юридичних та економічних факультетів, де вивчається право.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ²

1. Хвостов В.М. История римского права / В.М. Хвостов – [7-е изд.] – М., 1919. – 478 с.
2. Savigny F. System des heutigen romschen Rechts. Т. III. – 2nd ed., rev. – Published: Clark. N.J.: Lawbook Exchange, 2003. – 347 p.
3. Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве / В.Б. Исаков. – М.: Юрид. лит., 1984. – 144 с.
4. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах : Т.2 / [Н.Н. Вопленко, Ю.И. Гревцов, В.Б. Исаков и др.] под ред. М.Н. Марченко. – [2-е изд.] – М.: ИКД “Зерцало-М”, 2001. – 518 с.
5. Морандьер Л.Ж. Гражданское право Франции : Т.1 / Л.Ж. Морандьер [пер. с фр. и вступительная статья Е.А. Флейшиц]. – М.: Изд-во иностранной лит., 1958. – 742 с.
6. Maiorka K. Fatto giuridico – fattispecie. – Novissimo digesto Italiano, Diretto da Antonio Asara e Ernesto Eula. Vol.7. – 217 p.
7. Paralegal's Encyclopedic Dictionary. – N.Y., Prentice-Hall, 1979. – 237 p.
8. Капустин М.И. Теория права : Т.1. Общая догматика / М.И. Капустин. – М., 1868. – 352 с.
9. Алексеев Н.Н. Основы философии права / Н.Н. Алексеев. – СПб.: Лань, 1999. – 256 с.
10. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – [2-е изд.]. – С.Пб., 1910. – 758 с.
11. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности : Классики истории и философии права / Л.И. Петражицкий. – СПб.: Лань, 2000. – 606 с.
12. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Н.М. Коркунов. – [9-е изд.]. – СПб., 1909. – 365 с.
13. Виноградов П.Г. Очерки по теории права / П.Г. Виноградов. – М., 1915. – 156 с.
14. Барон Ю. Система римского гражданского права : Кн 1. Общая часть / Ю. Барон. – [3-е изд.]. – Вып. 1.– СПб, 1909, – 250 с.
15. Васьковский Е.В. Учебник гражданского права / Е.В. Васьковский – С.Пб.: Книж. маг. Н.К. Мартынова, 1894. – 168 с.
16. Grimm Д.Д. Лекции по догме римского права : Пособие для слушателей / Д.Д. Грим. – [5-е изд.]. – С.-Петербург : Государственная Типография, 1916. – 409 с.
17. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права : (Издание по запискам студентов. – Киев, 1906) / Е.Н. Трубецкой. – СПб., 1998. – 184 с.

² Використані джерела подано за порядком посилань на них у тексті роботи.

18. Крыленко Н.В. Беседы о праве и государстве / Н.В. Крыленко. – М.: Красная Новь, 1924. – 184 с.
19. Общая теория права и марксизм / Е.Б. Пашуканис. – [2-е изд.]. – М.: Изд-во Ком. акад., 1926. – 128 с.
20. Стучка П.И. Революционная роль права и государства / П.И. Стучка. – М.: Изд-во Соцакадемия, 1923. – 153 с.
21. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. – 217 с.
22. Красавчиков О.А. Теория юридических фактов в советском гражданском праве : автореф. дис на соискание науч. степен. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право» / О.А. Красавчиков. – Свердловск, 1950. – 14 с.
23. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков. – М.: Госюриздат, 1958. – 184 с.
24. Исаков В.Б. Фактический состав в механизме правового регулирования: Монография / В.Б. Исаков. – Саратов: Изд-во Саратов. юрид. ин-та, 1980. – 128 с.
25. Исаков В.Б. Проблемы теории юридических фактов : автореф. дис. на соиск. науч. степени д-ра юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история госуд. и права; история правовых и полит. учений» / В.Б. Исаков. – Свердловск, 1985. – 27 с.
26. Исаков В.Б. Юридические факты в российском праве : учебное пособие / В.Б. Исаков – М.: Юридический Дом «Юстицинформ», 1998. – 48 с.
27. Синюков В.Н. Юридические факты в системе общественных отношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Владимир Николаевич Синюков. – Свердловск, 1984. – 225 с.
28. Александров Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Н.Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1955. – 176 с.
29. Гинцбург Л.Я. Социалистическое трудовое правоотношение / Л.Я. Гинцбург; АН СССР, Ин-т государства и права. – М.: «Наука», 1977. – 310 с.
30. Гревцов Ю.И. Проблемы теории правового отношения / Ю.И. Гревцов. – Л., Изд-во ЛГУ, – 1981. – 83 с.
31. Жигалкин П.И. Правовое регулирование сроков в трудовых правоотношениях: автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / П.И. Жигалкин. – Харьков, 1974. – 23 с.
32. Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С.Ф. Кечекьян. – М., Изд-во АН СССР, 1958. – 184 с.
33. Огурцов Н.А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве : [учебн. пособие] / Н.А. Огурцов; М-во внутр. дел СССР, Рязан. высш. школа. – Рязань: Рязан. высш. школа, 1976. – 206 с.
34. Пинчук В.И. Исправительно-трудовые правоотношения / В.И. Пинчук. – М.: ВШ МВД СССР, 1968. – 44 с.

35. Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы правоотношений / Ю.Г. Ткаченко. – М.: Юрид. лит., 1980. – 176 с.
36. Толстой Ю.К. К теории правоотношений / Ю.К. Толстой. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. – 392 с.
37. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М., Юрид. лит., 1974. – 352 с.
38. Шахметов В.П. Семейное правоотношение / В.П. Шахметов. – Красноярск, 1978. – 172 с.
39. Акатов А.А. Понятие и значение юридических фактов (составов) в советском наследственном праве / А.А. Акатов. – Саратов, 1987. – 30 с.
40. Баринов О.В. Понятие и функции юридических фактов в трудовом праве / О.В. Баринов // Правоведение. – 1986. – №5. – С. 77-78.
41. Бодерскова Г.С. Юридические факты в процессе развития трудового правоотношения : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения» / Г.С. Бодерскова. – М., 1983. – 22 с.
42. Блинова Т.В. О некоторых видах юридических фактов в семейном праве / Т.В. Блинова // Актуальные проблемы государства и права на современном этапе: Сб. статей / Отв. ред. В.Ф. Волович. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1985. – 250 с.
43. Данилин В.И., Реутов С.И. Юридические факты в советском семейном праве / В.И. Данилин, С.И. Реутов. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 155 с.
44. Реутов С.И. Юридические факты в советском семейном праве : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право» / С.И. Реутов. – М., 1976. – 24 с.
45. Воронина Н.П. Правообразующие юридические факты в советском жилищном праве : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и процесс; сем. право; междуна. частн. право» / Н.П. Воронина. – Свердловск, 1985. – 16 с.
46. Чубаров В.В. Юридические факты (составы) в механизме гражданско-правового регулирования общественных отношений / В.В. Чубаров // XXVII съезд КПСС и механизм гражданско-правового регулирования общественных отношений. – Свердловск, 1988. – С. 40-47.
47. Зернин Н.В. Юридические факты в советском авторском праве : автореф. дис. на соис. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и процесс; семейное право; междуна. частн. право» / Н.В. Зернин. – Свердловск, 1984. – 17 с.
48. Крашенинников Е.А. Юридические факты в гражданском процессуальном праве / Е.А. Крашенинников // Предмет процессуальной деятельности в суде и арбитраже. – Ярославль, 1985. – С. 57-66.

49. Синцова Т.А. Система юридических фактов в советском государственном праве / Т.А. Синцова // Правоведение. – 1981. – №5. – С. 21-29.
50. Козлов Ю.М. Административные правоотношения / Ю.М. Козлов. – М.: Юрид. лит., 1976. – 184 с.
51. Григорьев В.А. Классификация юридических фактов в уголовном праве : [учеб. пособие] / В.А. Григорьев. – Уфа, 1994. – 150 с.
52. Кутюхин И.В. Юридические факты в механизме уголовно-правового регулирования : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Криминальный процесс та криміналістика; судеб. експер.» / И.В. Кутюхин. – Владивосток, 2004. – 25 с.
53. Староверова О.В. Научно-практический анализ аспектов юридических фактов в налоговом праве / О.В. Староверова // Закон и право. – М., 2002. – №8. – С. 37-40.
54. Горюнова Е.Н. Диалектика юридических фактов в системе правовых норм / Е.Н. Горюнова. – Белгород: Везелица, 2002. – 298 с.
55. Рябов А.Е. Юридические факты в механизме правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.Е. Рябов – Н. Новгород, 2005. – 202 с.
56. Ярков В.В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права : автореф. дис. на соиск. науч. степ. д-ра юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право и процесс; семейное. право» / В.В. Ярков. – Екатеринбург, 1992. – 36 с.
57. Алексеев С.С. Общая теория права [В двух томах. Т. II] / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит. 1982. – 360 с.
58. Дудин А.П. Диалектика правоотношения / А.П. Дудин. – Изд-во Саратовского ун-та, 1983. – 121 с.
59. Матузов Н.И. Общие правоотношения и их специфика / Н.И. Матузов // Правоведение. – 1976. – №3. – С. 23-33.
60. Явич Л.С. Право и общественные отношения (Основные аспекты содержания и формы советского права) / Л.С. Явич. – М., “Юрид. лит.”, 1971 – 152 с.
61. Цивільний кодекс [Текст] // Кодекси України. – 1996. – №2. – К., 1996. – №2-3. – 124 с.
62. Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення [Текст]: постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. // Право України. – 1995. – №7. – С. 56-60.
63. Синюков В.Н. О понятии юридического факта в общей теории права / В.Н. Синюков // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1986. – С. 107-121.
64. Матузов Н.И., Семенко Б.М. О сущности, содержании и структуре юридической обязанности / Н.И. Матузов, Б.М. Семенко // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1983. – 192 с.
65. Сташків Б.І. Юридичні факти в праві соціального забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05

«Трудове право; право соціального забезпечення» / Б.І. Сташків. – К., 1997. – 19 с.

66. Фурса С.Я. Провадження в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, у порядку цивільного судочинства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / С.Я. Фурса. – К., 1997. – 23 с.

67. Кикоть Г.В. Юридичні факти в системі правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кикоть Григорій Валерійович. – К., 2006. – 198 с.

68. Чувакова Г.М. Дефектність фактичних складів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Чувакова Ганна Михайлівна. – О., 2004. – 181 с.

69. Солодовник Л.В. Юридичні факти у трудовому праві України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Солодовник Людмила Валеріївна – Х., 2004. – 199 с.

70. Данилюк О.В. Юридичні факти як підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / О.В. Данилюк. – О., 2008. – 19 с.

71. Сливич І.І. Юридичні факти в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / І.І. Сливич. – О., 2007. – 19 с.

72. Баландіна В.Г. Юридичні факти в податковому праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В.Г. Баландіна. – К., 2009. – 22 с.

73. Завальний А.М. Юридичні факти в сфері здійснення правоохоронної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політ. і прав. учень» / А.М. Завальний. – К., 2007. – 20 с.

74. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами) : [Підручник] / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2002. – 353 с.

75. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України : [підручник] / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.

76. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / А.Ю. Олійник, С.Д. Гусарєв, О.Л. Слюсаренко. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

77. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / О.Ф. Скакун. – 2-е вид. – Х.: Консум, 2005. – 656 с.

78. Алексеев С.С. Общая теория права. [В двух томах. Т.І.] / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1981. – 360 с.

79. Керимов Д.А. Философские проблемы права / Д.А. Керимов. – М., 1972. – 472 с.

80. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності: теоретичні і деонтологічні аспекти) : [науково-методичний посібник] / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 374 с.
81. Копнин П.В. Введение в марксистскую гносеологию / П.В. Копнин. – Киев, 1966. – 321 с.
82. Кармин А.С., Майзель Й.А. К анализу субъектно-объектного отношения в научном познании / А.С. Кармин, Й.А. Майзель // Вопросы теории познания и методологии научного исследования. – Л., 1969. – С. 4-8.
83. Рубина М.Я. О логической природе научного факта в физике / М.Я. Рубина. – В кн.: Гносеологические аспекты измерения. – Киев, 1968. – 205 с.
84. Вахтомин Н.К. Генезис научного знания / Н.К. Вахтомин. – М., 1973. – 224 с.
85. Dictionary of philosophy, 1901. – 458 s.
86. Энциклопедический словарь Том XXXV Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефронь. – С.-Петербург 1902. – 476 с.
87. Садовский Г.И. Диалектика мысли. Логика понятий как отражение сущности развития / Г.И. Садовский. – Минск, 1982. – 264 с.
88. Мартынович С.Ф. Факт науки и его детерминация : [Философско-методологический аспект] / С.Ф. Мартынович. – Саратов: Изд-во ун-та. – 1983. – 181 с.
89. Загальна теорія держави і права : [навчальний посібник] / [А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.] ; за ред. В.В. Копейчикова. – К.: "Юрінком Інтер", 2000. – 317 с.
90. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С.С. Алексеев. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 752 с.
91. Сурилов А.В. О понятийных средствах советской юридической науки / А.В. Сурилов // Некоторые вопросы советской правовой науки. – М., 1983. – С.37-38.
92. Ветютнев Ю.Ю. Синергетика в праве / Ю.Ю. Ветютнев. // Государство и право. – 2002. – № 4. – С.64-69.
93. Поддудный Н.В. Роль синергетики в формировании нового мировоззрения / Н.В. Поддудный. // Методологическая и мировоззренческая культура: проблемы исследования и опыт преподавания. – Белгород: Кооперативное образование, 2001. – С. 200-201.
94. Постанови Пленуму Верховного Суду України в цивільних справах // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. №5. – 240 с.
95. Кедров Б.М. Характер изменения объема и содержания развивающихся понятий / Б.М. Кедров // Анализ развивающегося понятия. – С. 304-308.
96. Махов А.С., Серебряков Л.Е. Социальный факт и его роль в познании / А.С. Махов, Л.Е. Серебряков // Философские науки. – 1973. – №6. – С. 27-29.
97. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : [навч. посібник] / П.М. Рабінович. – [5-е вид.] – К. Атіка, 2001. – 174 с.

98. Правознавство : [підручник] / [Демський С.Е., Ковальський В.С., Колодій А.М. та інші] ; за ред. В.В. Копейчикова. – [6-е вид.] – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 736 с.
99. Энциклопедический юридический словарь / [В.Н. Додонов, А.С. Пиголкин, В.П. Панов и др.] ; под общ. ред. В.Е. Крутских. – [2-е изд.] – М.: Инфра-М, 1998. – 368 с.
100. Венгеров А.Б. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов.] / А.Б. Венгеров. – М.: «Новый Юрист», 1998. – 622 с.
101. Теория государства и права : [курс лекций] / [М.И. Байтин, Ф.А. Григорьев, И.М. Зайцев и др.] ; под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юристь, 1997. – 672 с.
102. Теория права и государства : [учебник для юрид. вузов] / [В.С. Афанасьев, А.Г. Братко, В.Н. Бутылин и др.] ; под ред. В.В. Лазарева. – М.: Право и закон, 1996. – 424 с.
103. Теория государства и права : [учебник для сред. спец. уч. заведений] / [Баланик Б.Г. и др.] ; под ред. Б.М. Курицына, З.Д. Ивановой. – М.: Юрид. лит., 1986. – 352 с.
104. Аюева Е.И. Некоторые аспекты категории юридического факта / Е.И. Аюева. – Изв. вузов. Правоведение. – 1985. – №4. – С. 67-71.
105. Андраш Тамаш. Судья и общество. Диалектика правосознания и правоприменения. / А. Тамаш. – М., 1980. – 201 с.
106. Синцова Т.А. Юридические факты в советском государственном праве / Т.А. Синцова. // Сов. государство и право. – 1976. – №6 – С. 121-126.
107. Кравченко В.В. Конституційне право України / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2000. – 320 с.
108. Тархов В.А. Гражданское право. Общая часть. [курс лекций] / В.А. Тархов. – Чебоксары., Чувашское книжное изд-во, 1997. – 331 с.
109. Полищук Н.И. Юридические факты в исправительно-трудовом праве : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Криминальное право и криминология; исправительно-трудовое право» / Н.И. Полищук. – Рязань, 1995. – 30 с.
110. Сімейне право України (у схемах) : [навчальний посібник]. – К.: Атіка, 2005. – 160 с.
111. Шуршалов В.М. Международные правоотношения / В.М. Шуршалов. – М.: Междунар. отношения, 1971. – 238 с.
112. Зинченко С.А. Юридические факты в механизме правового регулирования / С. А. Зинченко. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 142 с.
113. Синайский В.И. Русское гражданское право / В.И. Синайский ; Ред. кол. тома: В. С. Ем, А. Г. Долгов ; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Кафедра гражданского права юридического факультета. – М. : Статут, 2002. – 638 с.
114. Советский энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет: А.М. Прохоров (пред.). – М.: Советская энциклопедия, 1981. – 714 с.

115. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Харків: Консул, 2001. – 656 с.
116. Курцев Н.П. Особенности производства по принятию нормативных актов в советском государственном управлении / Н.П. Курцев // Актуальные проблемы юридического процесса в общественном государстве. – Ярославль: Изд-во Ярославского гос. ун-та, 1980. – С. 57-65.
117. Алексеев С.С. Проблемы теории государства и права / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1987. – 448 с.
118. Спирин В.Ф. Главная цель – формирование у человека целостного ноосферного сознания / В.Ф. Спирин // Безопасность жизнедеятельности в XXI веке: V международный симпозиум., январь 2005. – Днепропетровск, 2005. – С. 17-19.
119. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм / П.Е. Недбайло. – М.: Госюриздат, 1960. – 150 с.
120. Матюхин А.А. Нормативные условия осуществления норм советского права / А.А. Матюхин // Вестник МГУ. Серия «Право», 1982. – №6. – С. 67.
121. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы теории права / А.М. Васильев. – М.: Юрид. лит., 1976. – 264 с.
122. Шмоткін О.В. Філософія права : [навч. посібник] / О.В. Шмоткін. – К.: Вид-во НА СБ України, 2006. – 173 с.
123. Алексеев С.С. Проблемы теории права : Т.1. [курс лекций] / С.С. Алексеев. – Свердловск, 1972. – 396 с.
124. Кикоть Г.В. Юридичні факти в системі правовідносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г.В. Кикоть. – К., 2006. – 19 с.
125. Комаров С.А. Общая теория государства и права / С.А. Комаров. – М., 1995. – 408 с.
126. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М.: «Юрид. лит.», 1966. – 186 с.
127. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. Курс лекций. Учебное пособие. В 4-х выпусках. Вып. 2. Нормы права и правоотношения / С.С. Алексеев. – Свердловск: Изд-во Свердловского юридического института, 1964. – 226 с.
128. Науковий-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І.Мельника, М.І.Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2002. – 1104 с.
129. Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / [О.В. Зайчук, А.П. Заєць, В.С. Журавський та ін.] ; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

130. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах : Т.3 / [В.В. Борисов, Н.В. Витрук, Н.Л. Гарант др.] под ред. М.Н. Марченко. – [2-е изд.] – М.: ИКД “Зерцало-М”, 2001. – 518 с.
131. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право. – М.: ЮЛ, 1973. – 648 с.
132. Проблемы общей теории права и государства [учебник для юрид. вузов] / [Н.В. Варламова, В.В. Лазарев, В.В. Лапаева и др.] ; под ред. В.С. Нерсисянца. – М.: “Норма-Инфо-М”, 2001. – 813 с.
133. Бернгефт Ф., Колер И. Гражданское право Германии. / Ф. Бернгефт, И. Колер. – Спб., 1910. – 407 с.
134. Ханнанов Р.А. Нормативные условия в динамике гражданского правоотношения / Р.А. Ханнанов // Советское государство и право. – 1980. – №2 – С. 34-36.
135. Иванова З.Д. Юридические факты и возникновение субъективных прав граждан / З.Д. Иванова // Сов. государство и право. – 1980. – №2. – С. 31-39.
136. Мейен С.В., Шрейдер Ю.А. Методологические аспекты теории классификации / С.В. Мейен, Ю.А. Шрейдер // Вопросы философии. – 1976. – №12. – С. 67.
137. Tuhr A. Der allgemeine Teil des deutschen bürgerlichen Rechts. Т.II. – Leipzig, Düncker & Humblot, 1914. – 356 p.
138. Шмоткін О.В. Юридичні факти у механізмі правоохоронної діяльності / О.В. Шмоткін // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: Тези доп. VI Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Острог, 2005. – С. 78-79.
139. Цивільний кодекс України : [офіц. видання]. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 664 с.
140. Грибанов В.П. Строки в гражданском праве / В.П. Грибанов. – М., 1967. – 48 с.
141. Луць В.В. Строки в гражданских правоотношениях / В.В. Луць // Правоведение. – 1989. – № 1. – С. 37-43.
142. Пушняк О.В. Категорія «час» у правовому вимірі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.В. Пушняк. – Х., 2005. – 22 с.
143. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / [Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.] ; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – [3-тє вид.]. – К.: Юридична думка, 2004. – 352 с.
144. Тарановський В.Ф. Энциклопедия права / В.Ф. Тарановський. – СПб.: Лань, 2001. – 560 с.
145. Мурашин О.Г. Акти прямого народовладдя у механізмі правового регулювання / О.Г. Мурашин // Право України. – 2000. – № 9. – С. 18-20.

146. Теория государства и права : [курс лекций] / [М.Н. Марченко, А.В. Мицкевич, О.Э. Лейст и др.] ; под ред. М.Н. Марченка. – [2-е изд.]. – М.: Зерцало, ТЕИС, 1996. – 476 с.
147. Агарков М.М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков // Сов. государство и право. – 1946. – № 3-4. – С.51-52.
148. Цивільне право України : [підручник] / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – 776 с.
149. Харитонova О.І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа : дис. на здоб. наук. ступ. докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управл.; адмін. право і процес; фінанс. інформ. право» / О.І. Харитонova – О., 2004. – 435 с.
150. Чувакова Г.М. Дефектність фактичних складів : автореф. дис. на здобуття наук ступ. канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г.М. Чувакова. – О., 2004. – 19 с.
151. Баринов О.В. Классификация юридических фактов и их значение в трудовом праве / О.В. Баринов // Правоведение. – 1984. – №7. – С. 73-74.
152. Курылев С.В. Доказывание и его место в процессе судебного познания (в аспекте гражданско-процессуального права) / С.В. Курылев // Труды Иркутского государственного университета. Серия юридическая. Т.3. – Иркутск, 1955. – С. 38-54.
153. Иоффе О.С. Шаргородский М.Д. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. – М.: Госюриздат, 1961. – 381 с.
154. Костюков А.Н. Юридические факты в муниципальном праве / А.Н. Костюков // Журнал российского права. – 2003. – № 4. – С. 53-61.
155. Рожкова М. Юридические факты в гражданском праве / М. Рожкова. – М., 2006. – 80 с.
156. Про загальний військовий обов'язок і військову службу: Закон України в редакції від 18 червня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 33. – Ст. 270.
157. Спиридонов Л.И. Теория государства и права : [учебник] / Л.И. Спиридонов. – М.: Фирма Гардарина, 1995. – 301 с.
158. Jhering R. Geist des Romischen Rechts, B. 2 tit 3. – Berlin. – 212 s.
159. Курсова О.А. Фикции в российском праве : автореф. дис. на соис. науч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / О.А. Курсова. – Н. Новгород, 2001. – 21 с.
160. Зайцев И.М. Правовые фикции в гражданском процессе / И.М. Зайцев // Российская юстиция. – 1997. – № 1. – С.35-36.
161. Черниловский З.М. Презумпции и фикции в истории права / З.М. Черниловский // Советское государство и право. – 1984. – № 1. – С.99-105.
162. Эйсман А.А. Логика доказывания / А.А. Эйсман. – М.: Юрид. лит., 1971. – 112 с.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК ДЖЕРЕЛ З ПРОБЛЕМИ «ЮРИДИЧНІ ФАКТИ»

1. Maiorka K. Fatto giuridico – fattispecie. – Novissimo digesto Italiano, Diretto da Antonio Asara e Ernesto Eula. Vol.7. – 217 p.
2. Абдрашитов А.М. Мировое соглашение как юридический факт и физический состав /А.М. Абдрашитов // Арбитражный и гражданский процесс. – 2005. – № 2. – С. 15-19.
3. Акатов А.А. Понятие и значение юридических фактов (составов) в советском наследственном праве / А.А. Акатов. – Саратов, 1987. – 30 с.
4. Алексеев С.С. Общая теория права [В двух томах. Т.II] / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит. 1982. – 360 с.
5. Аюева Е.И. Некоторые аспекты категории юридического факта / Е.И. Аюева. – Изв. вузов. Правоведение. – 1985. – №4. – С. 67-71.
6. Бабаев А.Б. Односторонние сделки в системе юридических фактов [Текст] / А.Б. Бабаев // Сделки : проблемы теории и практики. – М. : Статут, 2008. – С. 119-164.
7. Бакирова Е.Ю. Юридические факты в жилищных отношениях : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право ; предпринимательское право ; семейное право ; международное частное право» / Е.Ю. Бакирова. – Саратов, 2003. – 25 с.
8. Бакирова Е.Ю. Классификация юридических фактов по новому жилищному законодательству / Е.Ю. Бакирова. // «Черные дыры» в Российском законодательстве. – 2007. – № 5. – С. 175–178.
9. Баландіна В.Г. Юридичні факти в податковому праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В.Г. Баландіна. – К., 2009. – 22 с.
10. Баринов О.В. Классификация юридических фактов и их значение в трудовом праве / О.В. Баринов // Правоведение. – 1984. – №7. – С. 73-74.
11. Баринов О.В. Понятие и функции юридических фактов в трудовом праве / О.В. Баринов // Правоведение. – 1986. – №5. – С. 77-78.
12. Баринов О.В. Юридические факты в советском трудовом праве : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук : специальность 12.00.05 «Трудовое право ; право социального обеспечения» / О.В. Баринов. – Л., 1980. – 21 с.
13. Барон Ю. Система римского гражданского права : Кн 1. Общая часть / Ю. Барон. – [3-е изд.]. – Вып. 1.– СПб, 1909, – 250 с.
14. Барышникова Т.Ю. К вопросу о классификации юридических фактов в праве социального обеспечения [Текст] / Т.Ю. Барышникова. //

- Российский ежегодник трудового права, 2006. № 2. – СПб. : ИД Санкт-Петербургского государственного университета, 2007. – С. 740–746.
15. Бернгефт Ф., Колер И. Гражданское право Германии. / Ф. Бернгефт, И. Колер. – СПб., 1910. – 407 с.
 16. Блинова Т.В. О некоторых видах юридических фактов в семейном праве / Т.В. Блинова // Актуальные проблемы государства и права на современном этапе: Сб. статей / Отв. ред. В.Ф. Волович. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1985. – 250 с.
 17. Бодерскова Г.С. Юридические факты в процессе развития трудового правоотношения : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения» / Г.С. Бодерскова. – М., 1983. – 22 с.
 18. Бондаренко Э.Н. Трудовая правоспособность, дееспособность и юридические факты / Э.Н. Бондаренко. // Журнал российского права. – 2003. – № 1. – С. 61-69.
 19. Бутенко Е.И. Соотношение понятий «социально-обеспечительные юридические факты» и «юридические факты в праве социального обеспечения» [Текст] / Е.И. Бутенко // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 238. – С. 89–92.
 20. Валеев Д.Х. Юридические факты как предпосылки реализации прав граждан и организаций в исполнительном производстве / Д.Х. Валеев. // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. № 1, 2001. – М.: Норма, 2002. – С. 403-412.
 21. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы теории права / А.М. Васильев. – М.: Юрид. лит., 1976. – 264 с.
 22. Васьковский Е.В. Учебник гражданского права / Е.В. Васьковский – С.Пб.: Книж. маг. Н.К. Мартынова, 1894. – 168 с.
 23. Вахтомин Н.К. Генезис научного знания / Н.К. Вахтомин. – М., 1973. – 224 с.
 24. Венгеров А.Б. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов.] / А.Б. Венгеров. – М.: «Новый Юрист», 1998. – 622 с.
 25. Венедиктов А.А. Проблемы установления юридического факта надлежащего извещения граждан и юридических лиц [Текст] / А.А. Венедиктов. // Законодательство. – 2010. – № 6. – С. 64-68.
 26. Вербицкий М.Ю. Критерии отнесения юридических фактов, устанавливаемых в порядке особого производства, к компетенции арбитражных судов РФ / М.Ю. Вербицкий. // «Черные дыры» в Российском законодательстве. – 2004. – № 3. – С. 469-479.
 27. Вербицкий М.Ю. Требования к юридическим фактам, вытекающим из норм действующего Арбитражного процессуального кодекса РФ / М.Ю. Вербицкий. // Арбитражный и гражданский процесс. – 2004. – № 9. – С. 27-32.

28. Ветютнев Ю.Ю. Синергетика в праве / Ю.Ю. Ветютнев. // Государство и право. – 2002. – № 4. – С. 64-69.
29. Виноградов П.Г. Очерки по теории права / П.Г. Виноградов. – М., 1915. – 156 с.
30. Воронин А.Е. Проблемы формирования теоретико-правовой концепции юридических фактов-событий / А.Е. Воронин. // История государства и права. – 2007. – № 16. – С. 38-39.
31. Воронина Н.П. Правообразующие юридические факты в советском жилищном праве : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и процесс; сем. право; междуна. частн. право» / Н.П. Воронина. – Свердловск, 1985. – 16 с.
32. Герцев Д.А. Юридические факты, лежащие в основании изменения формы собственности в процессе приватизации государственного имущества / Д.А. Герцев // «Черные дыры» в Российском законодательстве. – 2008. – № 3. – С. 115 – 118.
33. Гинцбург Л.Я. Социалистическое трудовое правоотношение / Л.Я. Гинцбург; АН СССР, Ин-т государства и права. – М.: «Наука», 1977. – 310 с.
34. Голышева Л.Ю. Юридические факты в ювенальном праве / Л.Ю. Голышева. // Проблемы понимания и тенденции развития государства и права в XXI веке. – Ставрополь : Ставропольсервисшкола, 2004. – С. 117-119.
35. Гольцов В.Б. Чрезвычайная ситуация – теория или юридический факт : проблемы законодательного определения / В.Б. Гольцов // Юридический мир. – 2009. – № 3. – С. 49-53.
36. Гонгало Ю.Б. Юридические факты в наследственном праве России и Франции: сравнительно-правовое исследование. – М.: Статут, 2010. – 310 с.
37. Гонобоблев М.С. Юридические факты в гражданском праве : Историко-правовой аспект : Выпускная квалификационная работа / М.С. Гонобоблев ; Науч. рук. М. А. Капустина ; Рецензент Ю. И. Гревцов ; Санкт-Петербургский государственный университет. Юридический факультет. Кафедра теории и истории государства и права. – СПб., 2006. – 52 с.
38. Горюнова Е.Н. Диалектика юридических фактов в системе правовых норм / Е.Н. Горюнова. – Белгород: Везелица, 2002. – 298 с.
39. Гревцов Ю.И. Проблемы теории правового отношения / Ю.И. Гревцов. – Л., Изд-во ЛГУ, 1981. – 83 с.
40. Грибанов В.П. Строки в гражданском праве / В.П. Грибанов. – М., 1967. – 48 с.
41. Григорьев В.А. Классификация юридических фактов в уголовном праве : [учеб. пособие] / В.А. Григорьев. – Уфа, 1994. – 150 с.
42. Григорьев В.А. Классификация юридических фактов в уголовном праве : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата

- юридических наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология, исправительно-трудовое право» / В.А. Григорьев. – Рязань, 1992. – 22 с.
43. Григорьев В.А. Фактические (юридические) составы в уголовном праве [Текст] / В.А. Григорьев. // Российский криминологический взгляд. – 2009. – №1. – С. 265-268.
44. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права : Пособие для слушателей / Д.Д. Гримм. – [5-е изд.]. – С.-Петербург : Государственная Типография, 1916. – 409 с.
45. Грось А.А., Грось, Л.А. Судебное решение как юридический факт в материальном праве / А.А. Грось, Л.А. Грось. // Актуальные проблемы государства и права на рубеже веков. Часть 1. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1998. – С. 130-138.
46. Грось Л.А. Судебное решение – акт применения норм процессуального и материального права, юридический факт в процессуальном и материальном праве / Л.А. Грось. // Lex Russica. – 2004. – № 1. – С. 195-201.
47. Гурбанова Э.В. Установление юридических фактов в отношении недвижимости – еще не факт государственной регистрации прав / Э.В. Гурбанова. // Законы России. – 2006. – № 7. – С. 86-90.
48. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності: теоретичні і деонтологічні аспекти) : [науково-методичний посібник] / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 374 с.
49. Гусев А.В. Классификация юридических фактов в гражданском праве [Текст] / А.В. Гусев. // Закон. – М. : Юридическая фирма «Контракт», 2007. – С. 368-373.
50. Дамбиева Т.В. Особенности юридических фактов – оснований возникновения права собственности Российской Федерации на земельные участки / Т.В. Дамбиева // Вестник Бурятского государственного университета. – 2008. – № 2. – С. 186–193.
51. Данилин В.И., Реутов С.И. Юридические факты в советском семейном праве / В.И. Данилин, С.И. Реутов. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 155 с.
52. Данилюк О.В. Юридичні факти як підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / О.В. Данилюк. – О., 2008. – 19 с.
53. Дмитренко А.П. Место обстоятельств, исключающих преступность деяния, в системе юридических фактов, порождающих уголовно-правовые отношения [Текст] / А.П. Дмитренко // Российский криминологический взгляд. – 2009. – №3. – С. 347–350.
54. Добрынин Ю.А. Юридические факты [Текст] / Ю.А. Добрынин. // Проблемы современного российского права : Часть 1. – М. : Полиграф-Мастер, 2007. – С. 22–24.

- 55.Долова А.З. Юридические факты в трудовом праве : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук : спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения» / А.З. Долова. – М., 2009. – 62 с.
- 56.Долова А.З. Значение и функции юридических фактов в трудовом праве [Текст] / А.З. Долова // Право и государство. – 2009. – № 8. – С. 35–38.
- 57.Долова А.З. К вопросу о юридических фактах в трудовом праве [Текст] / А.З. Долова // Российское правосудие. – 2007. – № 6. – С. 42–49.
- 58.Долова А.З. Основания прекращения индивидуального трудового правоотношения как юридические факты [Текст] / А.З. Долова // Юридическое образование и наука. – 2009. – № 4. – С. 33–36.
- 59.Дудин А.П. Диалектика правоотношения / А.П. Дудин. – Изд-во Саратовского ун-та, 1983. – 121 с.
- 60.Елисеев П.А. Установление фактов, имеющих юридическое значение в арбитражном процессе : Выпускная квалификационная работа (магистерская диссертация) / П.А. Елисеев. – СПб., 2009. – 70 с.
- 61.Елисейкин П.Ф. Судебное установление фактов, имеющих юридическое значение. – М. :Юрид. лит.,1973. – 128 с.
- 62.Еременко Ю.Ю. Состояние здоровья работника в системе юридических фактов, влияющих на динамику трудового договора / Ю.Ю. Еременко. // Трудовое право. – 2006. – № 8. – С. 80–85.
- 63.Желонкин С.С. Место недействительных сделок в системе юридических фактов [Текст] / С.С. Желонкин // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2009. – № 1. – С. 67–71.
- 64.Жигалкин П.И. Правовое регулирование сроков в трудовых правоотношениях: автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / П.И. Жигалкин. – Харьков, 1974. – 23 с.
- 65.Завальний А.М. Юридичні факти в сфері здійснення правоохоронної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політ. і прав. учень» / А.М. Завальний. – К., 2007. – 20 с.
66. Завальний А.М. Аналіз юридичних фактів в контексті функціонального аспекту «опорних понятійних рядів» // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23-24 квітня 2009 року). – К., 2009. – ч. I. – С. 44-46.
- 67.Завальний А.М. Методологічні засади дослідження юридичних фактів / А.М. Завальний // Post-postglossator: науково-теоретичний альманах – 2010. – Випуск № 1. – С. 70-81.
- 68.Завальний А.М. Юридичні факти в структурі предмета правоохоронної діяльності // Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної соціальної правової держави (пам'яті професора

- В.В. Копейчикова) [Текст]: матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. – С. 106-109.
- 69.Завальний А.М. Юридичні факти: історичні та сучасні аспекти розуміння // Право України. – 2006. – №1. – С.113-116.
- 70.Загальна теорія держави і права : [навчальний посібник] / [А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.] ; за ред. В.В. Копейчикова. – К.: “Юрінком Інтер”, 2000. – 317 с.
- 71.Зайцев И.М. Правовые фикции в гражданском процессе / И.М. Зайцев // Российская юстиция. – 1997. – № 1. – С.35-36.
- 72.Зверев С. Особенности юридических фактов, прекращающих трудовые правоотношения / С. Зверев. // Право и экономика. – 2007. – № 12. – С. 96–99.
- 73.Зверев С. Юридические факты, изменяющие трудовое правоотношение : Перевод работников кредитной организации на руководящие должности / С. Зверев. // Право и экономика . – 2006. – № 12 – С. 86–88.
- 74.Зернин Н.В. Юридические факты в советском авторском праве : автореф. дис. на соис. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и процесс; семейное право; междунар. частн. право» / Н.В. Зернин. – Свердловск,1984. – 17 с.
- 75.Зинченко С.А. Юридические факты в механизме правового регулирования / С. А. Зинченко. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 142 с.
- 76.Иванова З.Д. Юридические факты и возникновение субъективных прав граждан / З.Д. Иванова // Сов. государство и право. – 1980. – №2. – С. 31-39.
- 77.Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. – 217 с.
- 78.Иоффе О.С. Шаргородский М.Д. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. – М.: Госюриздат, 1961. – 381 с.
- 79.Исаенкова О.В., Никольский С.Е. Смерть как гражданский процессуальный юридический факт [Текст] / А.А. Демичев, О.В. Исаенкова. // Нотариус. – 2009. – № 3. – С. 38–42.
- 80.Исаков В.Б. Проблемы теории юридических фактов : автореф. дис. на соиск. науч. степени д-ра юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история госуд. и права; история правовых и полит. учений» / В.Б. Исаков. – Свердловск,1985. – 27 с.
- 81.Исаков В.Б. Фактический состав в механизме правового регулирования: Монография / В.Б. Исаков. – Саратов: Изд-во Саратов. юрид. ин-та, 1980. – 128 с.
- 82.Исаков В.Б. Юридические факты в российском праве : учебное пособие / В.Б. Исаков – М.: Юридический Дом «Юстицинформ», 1998. – 48 с.
- 83.Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве / В.Б. Исаков. – М.: Юрид. лит., 1984. – 144 с.
- 84.Исаков В.Б. Правовое регулирование и юридические факты / В.Б. Исаков. // Правоведение. – 1980. – № 5. – С. 34–37.

- 85.Исаков В.Б. Фактические составы как основания возникновения правоотношений / В.Б. Исаков. // Правоведение. – 1972. – № 4. – С. 106–107.
- 86.Кавинский И.Н. Эмиссия корпоративных ценных бумаг как юридический факт гражданского права : Магистерская диссертация / И.Н. Кавинский. – СПб., 2008. – 64 с.
- 87.Каллистратова Р.Ф. Установление юридических фактов судом в порядке особого производства / Всесоюзный институт юридических наук. – М. : Госюриздат, 1958. – 119 с.
- 88.Капустин М.И. Теория права : Т.1. Общая догматика / М.И. Капустин. – М., 1868. – 352 с.
- 89.Кармин А.С., Майзель Й.А. К анализу субъектно-объектного отношения в научном познании / А.С. Кармин, Й.А. Майзель // Вопросы теории познания и методологии научного исследования. – Л., 1969. – С. 4-8.
- 90.Карпунина Н.А. Юридические факты в пенсионном обеспечении Российской Федерации : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук : специальность 12.00.05 «Трудовое право, право социального обеспечения» / Н.А. Карпунина. – М., 2010. – 30 с.
- 91.Карпунина Н.А. К вопросу о классификации юридических фактов в области пенсионного обеспечения по их доказательственному значению [Текст] / Н.А. Карпунина // Аграрное и земельное право. – 2009. – № 12. – С. 80–83.
- 92.Карпунина Н.А. Юридические факты в пенсионном обеспечении Российской Федерации [Текст] / Н.А. Карпунина // Аграрное и земельное право. – 2009. – № 3. – С. 88–91.
- 93.Кедров Б.М. Характер изменения объема и содержания развивающихся понятий / Б.М. Кедров // Анализ развивающегося понятия. – С. 304-308.
- 94.Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами) : [Підручник] / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2002. – 353 с.
- 95.Керимов Д.А. Философские проблемы права / Д.А. Керимов. – М., 1972. – 472 с.
- 96.Кечежян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С.Ф. Кечежян. – М., Изд-во АН СССР, 1958. – 184 с.
- 97.Кикоть Г.В. Юридичні факти в системі правовідносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г.В. Кикоть. – К., 2006. – 19 с.
- 98.Кикоть Г.В. Юридичні факти в системі правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кикоть Григорій Валерійович. – К., 2006. – 198 с.
- 99.Ковина А.А. Установление фактов, имеющих юридическое значение : Выпускная квалификационная работа (магистерская диссертация) / А.А. Ковина. – СПб., 2009. – 68 с.

100. Козлов Ю.М. Административные правоотношения / Ю.М. Козлов. – М.: Юрид. лит., 1976. – 184 с.
101. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України : [підручник] / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
102. Комаров С.А. Общая теория государства и права / С.А. Комаров. – М., 1995. – 408 с.
103. Копнин П.В. Введение в марксистскую гносеологию / П.В. Копнин. – Киев, 1966. – 321 с.
104. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Н.М. Коркунов. – [9-е изд.]. – СПб., 1909. – 365 с.
105. Коробов А.Е. Об особенностях некоторых юридических фактов, лежащих в основании ответственности в сфере труда [Текст] / А.Е. Коробов // Российский ежегодник трудового права, 2008. № 4. – СПб. : ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. – С. 231–238.
106. Косарева И.А. Нотариальные действия как юридические факты в гражданском праве : Учеб. пособие / И.А. Косарева. – Хабаровск : РИЦ ХГАЭП, 2001. – 88 с.
107. Косарева И.А., Косарев А.А. К вопросу о понятии и видах юридических фактов в семейном праве [Текст] / И.А. Косарева, А.А. Косарев // Семейное и жилищное право. – 2009. – № 6. – С. 16–22.
108. Костюков А.Н. Юридические факты в муниципальном праве / А.Н. Костюков // Журнал российского права. – 2003. – № 4. – С. 53–61.
109. Костюшин Е.К. Мировое соглашение как юридический факт в гражданском праве /Е. К. Костюшин. // Актуальные проблемы частноправового регулирования. – Самара : Самарский университет, 2004. – С. 13–15.
110. Котов В.В. Юридические факты в негосударственных финансово-контрольных правоотношениях [Текст] / В.В. Котов // Современное право. – 2009. – № 3. – С. 102–106.
111. Красавчиков О.А. Теория юридических фактов в советском гражданском праве : автореф. дис на соискание науч. степен. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право» / О.А. Красавчиков. – Свердловск, 1950. – 14 с.
112. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков. – М.: Госюриздат, 1958. – 184 с.
113. Крашенинников Е.А. Юридические факты в гражданском процессуальном праве / Е.А. Крашенинников // Предмет процессуальной деятельности в суде и арбитраже. – Ярославль, 1985. – С. 57–66.
114. Кручинин А.В. Юридические факты и их составы, обуславливающие возникновение индивидуальных трудовых правоотношений в России : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Спец. 12.00.05 «Трудовое

- право ; Право социального обеспечения» / А.В. Кручинин. – Пермь, 2003. – 27 с.
115. Кручинин А. В. О классификации юридических фактов в трудовом праве России / А. В. Кручинин. // Юридическая наука. – Пермь, 2000. – С. 129–130.
116. Крыленко Н.В. Беседы о праве и государстве / Н.В. Крыленко. – М.: Красная Новь, 1924. – 184 с.
117. Кузакова О.В. Сроки в трудовом праве как юридические факты и как юридические условия: сравнительно-правовой аспект : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук : специальность 12.00.05 «Трудовое право; Право социального обеспечения» / О.В. Кузакова. – Екатеринбург, 2008. – 30 с.
118. Курсова О.А. Фикции в российском праве : автореф. дис. на соис. науч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / О.А. Курсова. – Н. Новгород, 2001. – 21 с.
119. Курцев Н.П. Особенности производства по принятию нормативных актов в советском государственном управлении / Н.П. Курцев // Актуальные проблемы юридического процесса в общественном государстве. – Ярославль: Изд-во Ярославского гос. ун-та, 1980. – С. 57–65.
120. Курцев Н.П. Правовая природа юридических фактов / Н.П. Курцев, Е.Н. Горюнова. // Юрист. – 2003. – №. 10. – С. 16–23.
121. Курылев С.В. Доказывание и его место в процессе судебного познания (в аспекте гражданско-процессуального права) / С.В. Курылев // Труды Иркутского государственного университета. Серия юридическая. Т.3. – Иркутск, 1955. – С. 38–54.
122. Кутюхин И.В. Юридические факты в механизме уголовно-правового регулирования : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Криминальный процесс та криминалистика; судеб. экспер.» / И.В. Кутюхин. – Владивосток, 2004. – 25 с.
123. Кутюхин И.В. О связи юридического факта и правоотношения / И.В. Кутюхин. // Ленинградский юридический журнал. – 2006. – № 2. – С. 38 – 41.
124. Лайко Л.В. Принятие наследства как юридический факт и субъективное право [Текст] / Л.В. Лайко. // Право и государство, общество и личность. – Коломна, 2007. – С. 365 – 369.
125. Леонов С.Г. Особенности уголовно-процессуального юридического факта [Текст] / С.Г. Леонов // Современное право. – 2010. – № 6. – С. 109–111.
126. Лордкипанидзе Н.Д. Относимость юридических фактов и доказательств в советском гражданском процессе : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук

- /Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Юридический факультет. -Тбилиси,1964. -23 с.
127. Лукьянова Е.Г. Юридические факты, опосредующие процессуальные правоотношения / Е. Г. Лукьянова. // Право и политика. - 2001. - № 11. - С. 14 – 19
128. Луць В.В. Строки в гражданских правоотношениях / В.В. Луць // Правоведение. – 1989. – № 1. – С. 37-43.
129. Лушников А. М. О юридических фактах в трудовом праве /А. М. Лушников.//Юридические записки Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова. Выпуск 7. -Ярославль, 2003. -С. 84 – 91
130. Малева Я. Р. Понятие юридического факта в семейном праве [Текст] /Я. Р. Малева.//Россия на рубеже тысячелетий : Выпуск 6. - Пятигорск : Минеральные Воды, 2007. -С. 199 – 205
131. Марданов Д. А. Юридические факты в механизме правового регулирования гражданских исполнительных правоотношений /Д. А. Марданов.//Журнал российского права. -2006. - № 10. - С. 72 – 77
132. Маркосян А. В. Юридические факты в семейном праве Российской Федерации : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.03 - Гражданское право ; Предпринимательское право ; Семейное право ; Международное частное право /А. В. Маркосян ; Науч.рук. А. М. Рабец. -М.,2007. -24 с.
133. Маркосян А. В. Правопрепятствующие юридические факты и их место в семейном праве /А. В. Маркосян.//Семейное и жилищное право. - 2005. - № 4. - С. 11 - 16
134. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право. – М.: ЮЛ, 1973. – 648 с.
135. Мартынович С.Ф. Факт науки и его детерминация : [Философско-методологический аспект] / С.Ф. Мартынович. – Саратов: Изд-во ун-та. – 1983. – 181 с.
136. Марцев А. И. Преступление как юридический факт. // Проблемы уголовного права в свете решений XXVI съезда КПСС. -М., 1983. -С. 117 – 123.
137. Матузов Н.И. Общие правоотношения и их специфика / Н.И. Матузов // Правоведение. – 1976. – №3. – С. 23-33.
138. Матузов Н.И., Семенко Б.М. О сущности, содержании и структуре юридической обязанности / Н.И. Матузов, Б.М. Семенко // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1983. – 192 с.
139. Матюхин А.А. Нормативные условия осуществления норм советского права / А.А. Матюхин // Вестник МГУ. Серия «Право», 1982. – №6. – С. 67.
140. Махов А.С., Серебряков Л.Е. Социальный факт и его роль в познании / А.С. Махов, Л.Е. Серебряков // Философские науки. – 1973. – №6. – С. 27-29.

141. Медведева С.В. Теоретические основания юридических фактов, исключających правовую ответственность личности : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01 - Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве /С. В. Медведева ; Науч. рук. С. А. Комаров. - Тамбов, 2005. – 30 с.
142. Мейен С.В., Шрейдер Ю.А. Методологические аспекты теории классификации / С.В. Мейен, Ю.А. Шрейдер // Вопросы философии. – 1976. – №12. – С. 67.
143. Мельчинский Н.Н. Юридические факты в советском административном праве : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.02 - Государственное право и управление ; советское строительство ; административное право ; финансовое право /Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. Свердловский юридический институт. -Свердловск, 1975. – 24 с.
144. Морандьер Л.Ж. Гражданское право Франции : Т.1 / Л.Ж. Морандьер [пер. с фр. и вступительная статья Е.А. Флейшиц]. – М.: Изд-во иностранной лит., 1958. – 742 с.
145. Муругина В.В. Дефективность юридических фактов как негативная черта правовой системы : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01 - теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве / В.В. Муругина. – Саратов, 2010. – 22 с.
146. Муругина В.В. Дефектный юридический факт как явление и научная категория [Текст] / В.В. Муругина // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2010. – № 1. – С. 24-28.
147. Муругина В.В. Соотношение понятия «дефектный юридический факт» со смежными категориями [Текст] / В.В. Муругина // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2010. – № 2. – С. 59-64.
148. Насиров Н.И. Сроки в уголовно-исполнительном праве как юридические факты, способствующие возникновению, изменению и прекращению прав и обязанностей осужденных к лишению свободы /Н. И. Насиров.//Вестник Саратовской государственной академии права . - 2007. - № 5. - С. 171 – 174
149. Науковий-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І.Мельника, М.І.Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2002. – 1104 с.
150. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм / П.Е. Недбайло. – М.: Госюриздат, 1960. – 150 с.
151. Новиков Е.В. Правоприменительные факты /Е. В. Новиков.//Проблемы правоведения. Вып. 1. -Белгород : Белгородский государственный университет, 2003. -С. 81 – 84.

152. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах : Т.2 / [Н.Н. Вопленко, Ю.И. Гревцов, В.Б. Исаков и др.] под ред. М.Н. Марченко. – [2-е изд.] – М.: ИКД “Зерцало-М”, 2001. – 518 с.
153. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах : Т.3 / [В.В. Борисов, Н.В. Витрук, Н.Л. Гарант др.] под ред. М.Н. Марченко. – [2-е изд.] – М.: ИКД “Зерцало-М”, 2001. – 518 с.
154. Общая теория права и марксизм / Е.Б. Пашуканис. – [2-е изд.]. – М.: Изд-во Ком. акад., 1926. – 128 с.
155. Овсянников М.В., Горюнова Е.Н., Курцев Н.П. Методология политико-правового учения юридических фактов [Текст] / М.В. Овсянников, Е.Н. Горюнова, Н.П. Курцев // Мировой судья. – 2010. – № 7. – С. 30–32.
156. Овчинникова О.А. Юридические факты в сфере образования : Основы теоретико-правового исследования /О.А. Овчинникова // Право и образование. – 2008. – № 4. – С. 58–61.
157. Огурцов Н.А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве : [учебн. пособие] / Н.А. Огурцов; М-во внутр. дел СССР, Рязан. высш. школа. – Рязань: Рязан. высш. школа, 1976. – 206 с.
158. Огурцов, Н. А. Правоотношения и классификация юридических фактов в советском уголовном праве. //Становление и развитие советского уголовного законодательства. - Волгоград : Науч.-исслед. и ред.-издат. отдел, 1973. -С. 19 – 23.
159. Огурцов Н.А. Правоотношения, юридические факты и ответственность за предварительную преступную деятельность в советском уголовном праве.//50 лет Союза ССР и актуальные проблемы развития советского государства, укрепления социалистической законности и совершенствование деятельности следственного аппарата. - Волгоград : НИ и РИО, 1974.-С. 195 – 201.
160. Оробец В.М., Полищук Н.И. Юридический факт и уголовно-исполнительное правоотношение / В.М. Оробец, Н.И. Полищук // Юридическая мысль. – 2008. – № 2. – С. 94–99.
161. Паластина С. Я. Юридические факты в советском семейном праве /С. Я. Паластина. // Правоведение. -1976. - № 3. - С. 43 – 52
162. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – [2-е изд.]. – С.Пб., 1910. – 758 с.
163. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности : Классики истории и философии права / Л.И. Петражицкий. – СПб: Лань, 2000. – 606 с.
164. Пинчук В.И. Исправительно-трудовые правоотношения / В.И. Пинчук. – М.: ВШ МВД СССР, 1968. – 44 с.
165. Поддудный Н.В. Роль синергетики в формировании нового мировоззрения / Н.В. Поддудный. // Методологическая и мировоззренческая культура: проблемы исследования и опыт

- преподавания. – Белгород: Кооперативное образование, 2001. – С. 200-201.
166. Покровский И.А. Право и факт в римском праве. Часть 1, Право и факт, как материальное основание исков (*Actiones in jris* и *in factum conceptae*). - Киев :Типография Императорского Ун-та Св. Владимира, 1898. -145 с.
167. Полетаев Ю.Н. Юридические факты в советском трудовом праве : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.05 - Трудовое право ; Право социального обеспечения /Ю. Н. Полетаев ; Науч. рук. В. Н. Смирнов ; Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова. - Л.,1978. – 21 с.
168. Полищук Н.И. Юридические факты в исправительно-трудовом праве : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Криминальное право и криминология; исправительно-трудовое право» / Н.И. Полищук. – Рязань, 1995. – 30 с.
169. Полищук Н.И. Правовые отношения и юридические факты: Вопросы теории и практики : Монография / Н.И. Полищук ; под ред. С.А. Комарова. – Рязань, 2006. – 198 с.
170. Полищук Н.И. Эволюция и состояние теоретической модели взаимосвязи нормы права, правоотношения и юридического факта : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве» ; 12.00.08 «Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право» / Н.И. Полищук. – М., 2009. – 54 с.
171. Полищук Н.И. Роль юридических фактов в реализации содержания исправительно-трудового правоотношения / Н.И. Полищук //Проблемы конституционного развития России на современном этапе. – Рязань : РВШ МВД РФ, 1994. – С. 139–144.
172. Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення [Текст]: постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. // Право України. –1995. – №7. – С. 56-60.
173. Проблемы теории юридических фактов : Тезисы V областной научно-практической конференции молодых ученых и специалистов, 3 - 6 февраля 1988 г. /Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. Ярославский государственный университет, Ярославский обком ВЛКСМ ; Под ред. Е. В. Благова. – Ярославль : Ярославский государственный университет,1988. – 31 с.
174. Пушняк О.В. Категорія «час» у правовому вимірі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.В. Пушняк. – Х., 2005. – 22 с.

175. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : [навч. посібник] / П.М. Рабінович. – [5-е вид.] – К. Атіка, 2001. – 174 с.
176. Рахмонов, С. (Сабзали). Судебное установление фактов, имеющих юридическое значение : По материалам Таджикской ССР : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.03 - Гражданское право ; Семейное право ; Гражданский процесс ; Международное частное право / Академия наук СССР. Институт государства и права. – М., 1982. -18 с.
177. Реутов С.И. Юридические факты в советском семейном праве : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процес; симейное право; международное частное право» / С.И. Реутов. – М., 1976. – 24 с.
178. Рожкова М.А. Теории юридических фактов гражданского и процессуального права: понятия, классификации, основы взаимодействия : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук : специальности 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». специальность 12.00.15 «Гражданский процесс, арбитражный процесс» / М.А. Рожкова. – М., 2010. – 55 с.
179. Рожкова М.А. Судебный акт как юридический факт. // Законодательство. – 2001. – № 5. – С. 69–73.
180. Рожкова М.А. Юридические факты в гражданском праве / М.А. Рожкова. – М., 2006. – 80 с.
181. Ростова А.Г. К вопросу о классификации юридических фактов по характеру связи с индивидуальной волей /А. Г. Ростова.// «Черные дыры» в Российском законодательстве. -2007. - № 5. - С. 77 – 79
182. Рубина М.Я. О логической природе научного факта в физике / М.Я Рубина. – В кн.: Гносеологические аспекты измерения. – Киев, 1968. – 205 с.
183. Рыбалов А.О. Желание приватизации как юридический факт [Текст] : комментарий к практике Верховного Суда / А.О. Рыбалов // Закон. – 2009. – № 12. – С. 179-182.
184. Рымарев А.К. К проблеме правового значения взаимной связи юридического факта и гражданского правоотношения [Текст] / А.К. Рымарев // Ученые записки института государства и права : Выпуск 9. – Тюмень : Изд-во Тюменского государственного университета, 2008. – С. 69–79.
185. Рябов А.Е. Юридические факты в механизме правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.Е. Рябов – Н. Новгород, 2005. – 202 с.
186. Садовский Г.И. Диалектика мысли. Логика понятий как отражение сущности развития / Г.И. Садовский. – Минск, 1982. – 264 с.

187. Сакулин Р.А. Понятие юридических фактов в семейном праве Российской Федерации [Текст] /Р. А. Сакулин.//Проблемы современного российского права : Часть1. -М. : Полиграф-Мастер, 2007. -С. 252 – 254
188. Синцова Т.А. Система юридических фактов в советском государственном праве / Т.А. Синцова // Правоведение. – 1981. – №5. – С. 21-29.
189. Синцова Т.А. Юридические факты в советском государственном праве / Т.А. Синцова. // Сов. государство и право. – 1976. – №6 – С. 121-126.
190. Синцова Т.А. Система юридических фактов в советском государственном праве /Т. А. Синцова.//Правоведение. -1981. - № 5. - С. 21 – 29
191. Синюков В.Н. О понятии юридического факта в общей теории права / В.Н. Синюков // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1986. – С. 107-121.
192. Синюков В.Н. Юридические факты в системе общественных отношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Владимир Николаевич Синюков. – Свердловск, 1984. – 225 с.
193. Синюков В.Н. Юридические факты в системе общественных отношений: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук.Специальность 12.00.01 - Теория и история государства и права ; История политических и правовых учений /Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. Свердловский юридический институт им. Р. А. Руденко. - Свердловск,1984. – 21 с.
194. Сімейне право України (у схемах) : [навчальний посібник]. – К.: Атіка, 2005. – 160 с.
195. Скаун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / О.Ф. Скаун. – 2-е вид. – Х.: Консум, 2005. – 656 с.
196. Скаун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скаун. – Харків: Консул, 2001. – 656 с.
197. Сливич І.І. Юридичні факти в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / І.І. Сливич. – О., 2007. – 19 с.
198. Сливич Іван Іванович. Юридичні факти в кримінальному процесі України: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Одеська національна юридична академія. – О., 2007. – 209 арк.
199. Советский энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет: А.М. Прохоров (пред.). – М.: Советская энциклопедия, 1981. – 714 с.
200. Солодовник Л.В. Юридичні факти у трудовому праві України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Солодовник Людмила Валеріївна – Х., 2004. – 199 с.

201. Солодовник Людмила Валеріївна. Юридичні факти у трудовому праві України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 19 с.
202. Спиридонов Л.И. Теория государства и права : [учебник] / Л.И. Спиридонов. – М.: Фирма Гардарина, 1995. – 301 с.
203. Спирин В.Ф. Главная цель – формирование у человека целостного ноосферного сознания / В.Ф. Спирин // Безопасность жизнедеятельности в XXI веке: V международный симпозиум., январь 2005. – Днепропетровск, 2005. – С. 17-19.
204. Староверова О.В. Научно-практический анализ аспектов юридических фактов в налоговом праве / О.В. Староверова // Закон и право. – М., 2002. – №8. – С. 37-40.
205. Староверова О.В. Классификация юридических фактов и юридических составов в налоговом праве /О. В. Староверова.//Закон и право. -2002. - № 10. - С. 57 – 61
206. Староверова О.В. Классификация юридических фактов и юридических составов в налоговом праве /О. В. Староверова.//Закон и право. -2002. - № 11. - С. 53 – 55 Окончание.
207. Староверова О.В. Функции юридических фактов и их особенности в налоговом праве /О. В. Староверова.//Закон и право. -2002. - № 7. - С. 48 – 50
208. Сташків Б.І. Юридичні факти в праві соціального забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Б.І. Сташків. – К., 1997. – 19 с.
209. Сташків Богдан Іванович. Юридичні факти в праві соціального забезпечення: монографія / Чернігівський держ. ін-т права, соціальних технологій та праці. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – 260с.
210. Стучка П.И. Революционная роль права и государства / П.И. Стучка. – М.: Изд-во Соцакадемия, 1923. – 153 с.
211. Сурилов А.В. О понятийных средствах советской юридической науки / А.В. Сурилов // Некоторые вопросы советской правовой науки. – М., 1983. – С.37-38.
212. Сухов М.В. Юридические факты в налоговых правоотношениях /М.В. Сухов.//Кодекс info. -2004. - № 7 - 8. - С. 106 – 111
213. Тарановський В.Ф. Енциклопедія права / В.Ф. Тарановський. – СПб.: Лань, 2001. – 560 с.
214. Тарасова А.Е. Практическая модификация теории юридических фактов, порождающих гражданские правоотношения /А. Е. Тарасова.//Правовые реформы в России. -Ростов-на-Дону : Изд-во СКАГС, 2004. -С. 198 – 204
215. Тарасова В.А. Юридические факты в области пенсионного обеспечения. -М.:Изд-во МГУ,1974. -108 с.

216. Тархов В.А. Гражданское право. Общая часть. [курс лекций] / В.А. Тархов. – Чебоксары., Чувашское книжное изд-во, 1997. – 331 с.
217. Теория государства и права : [курс лекций] / [М.И. Байтин, Ф.А. Григорьев, И.М. Зайцев и др.] ; под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – 672 с.
218. Теория государства и права : [курс лекций] / [М.Н. Марченко, А.В. Мицкевич, О.Э. Лейст и др.] ; под ред. М.Н. Марченка. – [2-е изд.]. – М.: Зерцало, ТЕИС, 1996. – 476 с.
219. Теория государства и права : [учебник для сред. спец. уч. заведений] / [Баланик Б.Г. и др.] ; под ред. Б.М. Курицына, З.Д. Ивановой. – М.: Юрид. лит., 1986. – 352 с.
220. Теория права и государства : [учебник для юрид. вузов] / [В.С. Афанасьев, А.Г. Братко, В.Н. Бутылин и др.] ; под ред. В.В. Лазарева. – М.: Право и закон, 1996. – 424 с.
221. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / А.Ю. Олійник, С.Д. Гусарев, О.Л. Слюсаренко. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.
222. Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / [О.В. Зайчук, А.П. Заєць, В.С. Журавський та ін.] ; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
223. Терещенко Т.А. Правовая природа срока как разновидности юридического факта /Т. А. Терещенко.//Гражданское право. -2004. - № 2. - С. 17 – 25
224. Тихонькова Н.В. Проблемы судебного решения как юридического факта: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.03 - Гражданское право ; Гражданский процесс ; Семейное право ; Международное частное право /Н. В. Тихонькова ; Науч. рук. М. А. Викут. -Саратов,2000. -22 с.
225. Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы правоотношений / Ю.Г. Ткаченко. – М.: Юрид. лит., 1980. – 176 с.
226. Толстой Ю.К. К теории правоотношений / Ю.К. Толстой. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. – 392 с.
227. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права : (Издание по запискам студентов. – Киев, 1906) / Е.Н. Трубецкой. – СПб., 1998. – 184 с.
228. Фурса С.Я. Провадження в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, у порядку цивільного судочинства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / С.Я. Фурса. – К., 1997. – 23 с.
229. Хабаров А.В. Юридические факты в уголовном праве /А. В. Хабаров.//Ученые записки. Вып. 6. -Тюмень : Изд-во Тюменского государственного ун-та, 2003. -С. 61 – 65
230. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М., Юрид. лит., 1974. – 352 с.

231. Ханнанов Р.А. Нормативные условия в динамике гражданского правоотношения / Р.А. Ханнанов // Советское государство и право. – 1980. – №2 – С. 34-36.
232. Харитонов О.І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа : дис. на здоб. наук. ступ. докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управл.; адмін. право і процес; фінанс. інформ. право» / О.І. Харитонов – О., 2004. – 435 с.
233. Хвостов В.М. История римского права / В.М. Хвостов – [7-е изд.] – М., 1919. – 478 с.
234. Хорунжий С.Н. Решение суда в теории юридических фактов как основание возникновения, изменения и прекращения гражданских прав и обязанностей / С.Н. Хорунжий // Государство и право. – 2008. – № 7. – С. 39–45.
235. Хорунжий С.Н. Решение суда как юридический факт процессуального права (процессуальный факт) [Текст] / С.Н. Хорунжий. // Вестник Воронежского государственного университета. – 2009. – № 1(6). – С. 128–136.
236. Хорунжий С.Н. Юридические факты и решение суда с точки зрения защиты субъективного гражданского права и охраняемого законом интереса [Текст] / С.Н. Хорунжий // Вестник Воронежского государственного университета. – 2008. – № 2. – С. 87–97.
237. Черниловский З.М. Презумпции и фикции в истории права / З.М. Черниловский // Советское государство и право. –1984. – № 1. – С.99-105.
238. Чернова С.С. Понятие болезни как юридического факта в уголовном судопроизводстве / С.С. Чернова // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2008. – № 1. – С. 112–119.
239. Чубаров В.В. Юридические факты (составы) в механизме гражданско-правового регулирования общественных отношений / В.В. Чубаров // XXVII съезд КПСС и механизм гражданско-правового регулирования общественных отношений. – Свердловск, 1988. – С. 40-47.
240. Чубаров В.В. Правопрекращающие юридические факты в советском жилищном праве :Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.03 - Гражданское право ; семейное право ; гражданский процесс ; международное частное право /Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. Свердловский юридический институт им. Р. А. Руденко. -Свердловск,1985. -16 с.
241. Чувакова Г.М. Дефектність фактичних складів : автореф. дис. на здобуття наук ступ. канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г.М. Чувакова. – О., 2004. – 19 с.
242. Чувакова Г.М. Дефектність фактичних складів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Чувакова Ганна Михайлівна. – О., 2004. – 181 с.

243. Чудиновская Н.А. Установление юридических фактов в гражданском и арбитражном процессе / Н.А. Чудиновская. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 179 с.
244. Чудиновская Н.А. Установление юридических фактов в особом производстве гражданского и арбитражного процесса : Общее и особенное : Некоторые аспекты / Н.А. Чудиновская // Арбитражный и гражданский процесс. – 2005. – № 9. – С. 15–19.
245. Шахметов В.П. Семейное правоотношение / В.П. Шахметов. – Красноярск, 1978. – 172 с.
246. Шмоткін О.В. Юридичні факти у механізмі правоохоронної діяльності / О.В. Шмоткін // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: Тези доп. VI Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Острог, 2005. – С. 78-79.
247. Штыков Д.В. К вопросу о содержании и классификации согласия как особого юридического факта в семейных правоотношениях [Текст] / Д.В. Штыков // Евразийский юридический журнал. – 2010. – № 4. – С. 104–108/
248. Шуршалов В.М. Международные правоотношения / В.М. Шуршалов. – М.: Междунар. отношения, 1971. – 238 с.
249. Эйсман А.А. Логика доказывания / А.А. Эйсман. – М.: Юрид. лит., 1971. – 112 с.
250. Энциклопедический словарь Том XXXV Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефронь. – С.-Петербург 1902. – 476 с.
251. Энциклопедический юридический словарь / [В.Н. Додонов, А.С. Пиголкин, В.П. Панов и др.] ; под общ. ред. В.Е. Крутских. – [2-е изд.] – М.: Инфра-М, 1998. – 368 с.
252. Явич Л.С. Право и общественные отношения (Основные аспекты содержания и формы советского права) / Л.С. Явич. – М., “Юрид. лит.”, 1971 – 152 с.
253. Ярков В.В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права : автореф. дис. на соиск науч. степ. д-ра юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право и процесс; семейное. право» / В.В. Ярков. – Екатеринбург, 1992. – 36 с.
254. Ярков В.В. (Владимир Владимирович). Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права : Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Специальность 12.00.03 - Гражданское право ; Семейное право; Гражданский процесс ; Международное частное право /Министерство науки, высшей школы и технической политики РФ. Свердловский юридический институт. -Екатеринбург,1992. -36 с.
255. Ярков В.В. Доказывание процессуальных юридических фактов /В.В. Ярков.//Законы России. -2007. - № 1. - С. 32 – 36
256. Ярков В.В. Познание и доказывание процессуальных юридических фактов /В. В. Ярков.//Российский ежегодник гражданского и

арбитражного процесса, 2002 - 2003. № 2. -СПб. : Издательский Дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2004. -С. 144 – 156

257. Ярков В.В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права /Министерство науки, высшей школы и технической политики РФ. Комитет по высшей школе. Свердловский юридический институт. -Екатеринбург,1992. -186 с.

А.М. ЗАВАЛЬНИЙ

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПІЗНАННЯ
ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ**

Монографія

Підписано до друку 24.05.2011. Формат 60х84¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура NewtonCTT.
Ум.друк.арк. 21,62. Обл.-вид.арк. 19,91.
Тираж 300 прим. Зам. № 86

Друк: поліграфкомбінат Європейського університету.
03115, Україна, Київ-115, вул. Депутатська, 15/17.
Тел.: (+38044) 503-33-96

Реєстраційне свідоцтво ДК №3833 від 14.07.2010 р.